

1878-1879 ZEYTUN ERMENİ İSYANLARI VE İNGİLİZ SAİD PAŞA'NIN ALDIĞI TEDBİRLER

(1878-1879 ARMENIAN REVOLTS IN ZEYTUN AND SAID PASHA THE ENGLISHMAN'S PRECAUTIONS)

Burhan ÇAĞLAR*

University of Toronto, Near and Middle Eastern Civilizations, lisansüstü öğrencisi,
4 Bancroft Avenue, 2nd floor, Toronto, Ontario, Canada, M5S 1C1.
Burhan.caglar@mail.utoronto.ca

Öz: 19. asırda Halep vilayeti dâhilinde Ermenilerin en yoğun yaşadığı merkezlerden birini Maraş sancağına bağlı Zeytun kazası oluşturuyordu. Sarp coğrafi konumu dolayısıyla bir çeşit feodal yapıya bürünmüş olan Zeytun, İshân denilen yerel beyler tarafından idare edilmekteydi. Zeytun'un dağlık konumu, şehir ve merkezlere uzaklığı, Osmanlı Devleti'nin son döneminde kanun ve düzenden kaçanların toplandığı yer haline gelmesine sebep olmuştu. Bu yapısı nedeniyle Zeytun'da vergi ve çeşitli sebeplere dayanan bir düzine isyan silsilesi görüldü.

Bu bağlamda 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonu ile Berlin Konferansı sırasında ve 1879 yılında Zeytun'da iki Ermeni isyanı çıktı. Osmanlı hükümetinin bu isyanları bastırmak için tayin ettiği görevlilerin İngilizler tarafından şikâyet konusu edilmesi üzerine Said Paşa bölgeye gönderildi. Uzun yıllar İngiltere'de eğitim görmüş olmasından ötürü "İngiliz Said" namıyla anılan Paşa, meseleyi daha da alevlendirmemek ve Büyük Devletlerin müdahalesine fırsat vermemek maksadıyla isyancılar için af ilan etti ve Zeytun'da bazı ıslahatlar uyguladı. Diğer yandan Said Paşa, Zeytun'daki durumu, isyanın sebeplerini gözlem ve tahlillerini, tahkikat raporlarını ve Bâbüâli ile cereyan eden yazışma suretlerini "Jurnal" adını verdiği günlüğüne aynen kaydetti.

Anahtar Kelimeler: Zeytun, Armenian Revolt, İngiliz (Eğinli) Said Paşa, İngiltere, Mr. Hendirson

Abstract: In the 19th century, Zeytun (Zeitun) was housing a large number of the Armenian population in sanjak of Marash, a sub-province of Aleppo Vilayet. Zeytun was a rough, rugged town; therefore it was administrated in sort of a feudal system by local lords, known as "Ishans". Zeytun's mountainous location and its remoteness of city and centers caused it to be

* Bu çalışmanın hazırlanmasında destek ve teşviklerini gördüğüm değerli dostlarım Göker İnan, Ömer Faruk Can, Mehmet Berk Yalıtırık, Yusuf İ. Yılmaz ve Tuğrul Çomu'ya şükranlarımı sunarım.

a meeting point for outlaws and criminals in the last decades of the Ottoman Empire. As a result of these circumstances, dozens of uprisings have occurred in Zeytun in response to taxation issues and other reasons.

In this context, Zeytun witnessed two Armenian rebellions at end of the Russo-Ottoman War of 1877-1878 and during the Congress of Berlin, as well as in 1879. The Ottoman government appointed officers for suppressing the riots in the district. However, their practices were continuously criticized, by Great Britain and complained to the Ottoman government. Ultimately, Said Pasha the Englishman who had studied in Great Britain for a long time, was appointed to subside the rebellions. Said Pasha proclaimed amnesty for rioters and implemented reforms in Zeytun in order to calm the issue and disallow the intervention of Great Powers. Moreover, Said Pasha took notes in his diary, named Jurnal. He wrote his observations and analysis about Zeytun and also documented the reasons for the uprisings. In addition, he copied to his dairy the investigation reports of Zeytun and dispatches sent from the Sublime Porte.

Keywords: *Zeytun, Armanian Revolt, Said Pasha the Englishman, Great Britain, Mr. Hendirson,*

İngiliz Said Paşa, genellikle Sultan II. Abdülhamid devri başları söz konusu olduğunda anılan, Midhat Paşa'nın sürgünü ve Ali Suâvi hadisesi sebebiyle adı sık sık telaffuz edilen bir isimdir.¹ Ancak bu telaffuz genellikle dar bir çerçeve içerisinde kalır. Dahası Mâbeyn'de görev aldığı için yer yer zamanın Mâbeyn Başkâtibi Küçük Said Paşa ile karıştırılır.

Bununla birlikte Said Paşa'nın hayatı çok farklı bir çizgide seyretmiştir. Uzun yıllar İngiltere'de bulunduğundan, dönüşünde genellikle İngiliz tesirine açık noktalardaki vazifelere getirilir. Öncelikle İngiliz nüfuzunun en çok kendisini hissettirdiği Bahriye'de, İngiliz desteğine ihtiyaç duyulduğu dönemde Mâbeyn'de görevlendirilir.² İngiliz basınına bakıldığında bu görevlendirmelerin memnuniyetle karşılandığı veya azledilmesinin teessüfe yol açtığı görülmektedir. Nitekim *The Guardian* gazetesi Said Paşa'nın Mâbeyn Feriki tayin edilmesini satırlarına taşırken Paşa'yı genç yaşta öğrenim için İngiltere'ye gönderilmiş, İngilizceyi mükemmel öğrenmiş, İngiliz literatürünü sindirmiş, yalnızca politika değil, pek çok konuda bilgi sahibi ve iyi eğitim almış, aydın bir kişi olarak tanımlamaktadır. Bunun yanında hiçbir rüşvet skandalına bulaşmamış, silah alımı için İngiltere'ye müfettiş olarak gönderildiği sırada hakkında herhangi bir yolsuzluk iddiası ortaya atılmamış olduğunu kaydetmektedir. Tüm bunların sonunda "İngiliz zevkleri" sebebiyle ülkesinde "gavur" olarak itham edildiği ve açık fikirli tavırları dolayısıyla suçlandığı belirtilerek, Mâbeyn Feriki olmasının yeni padişahın özgürlükçü düşüncelerinin göstergesi olduğu vurgulamaktadır.³ Aynı gazete Redif Paşa'nın seraskerlikten azledilmesi üzerine yaptığı haberlerde, boşa çıkan bu makam için Said Paşa'nın adını telaffuz etmektedir. Redif Paşa'nın düzenbaz ve rüşvetçi olduğunu yazarak Said Paşa'nın şöhretinde böyle lekelerin bulunmadığını, onun iyi eğitim almış, pek çok dili mükemmel konuşan biri olduğunu, Bahriye Mektebi müdürlüğünde ve Bahriye'nin çeşitli kademelerindeki görevlerinde müthiş bir yönetim sergilediğini kaydeder. Seraskerlik makamına tayininin İngiltere'de çok olumlu karşılanacağını belirtir.⁴ Paşa'nın Bahriye Nazırı olduğu sırada devam eden 1876-77 Osmanlı Rus savaşı (93 Harbi) esnasında Karadeniz'deki Rus sahillerine karşı uygulanan ablukanın kumandasına Hubart Paşa'yı getirmesi de aynı gazetelerde bir övgü vesilesi olarak zikredilmiştir. *The Times* ve *The Guardian* gazeteleri, yabancı kökenli bir kumandanı Osmanlı Donanması'nın böyle önemli bir mevkiine tereddüt etmeden getirdiği için Said Paşa'yı övmekte ve tebrik etmektedirler.⁵

1 Mehmet Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul (1940), C. I, s. 357.; M. Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, Çev. İsmet Miroğlu, İstanbul (1983), s. 609.; İ.Hakkı Uzuncarşılı, "Ali Suâvi ve Çırağan Vak'ası", *Bellekten* 29 (1944): 76.

2 İ.Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul (1972), C. IV, s. 290.

3 *The Guardian*, 12 Eylül 1876, s. 6.

4 *The Guardian*, 13 Şubat 1877, s. 5.; 16 Şubat 1877 s. 5.; 22 Şubat 1877, s. 6.

5 *The Times*, 14 Ocak 1878, s. 5.; *The Guardian*, 23 Ocak, 1878, s. 6.

Said Paşa'nın Bahriye Nazırlığından azledilmesine ilişkin İngiliz basınında çıkan haberler ise tenkit içermektedir. Konuyla ilgili haberinde *The Times* gazetesi Said Paşa'nın çeşitli makamlardaki vazifelerinde kazandığı tecrübeden ve öğrenciliğinde İngiltere'de aldığı yüksek standartlı eğitimden dolayı aslında bu göreve en uygun kişi olduğunu, reformlarıyla Osmanlı Donanması'nı etkin bir kıvama soktuğunu, görevden alınması dolayısıyla eksikliğinin hissedileceğini yazmaktadır.⁶ *The Guardian* gazetesi de benzer şekilde, İngiliz ittifakının çok sıkı bir destekçisi olan Said Paşa'nın, Bahriye Nezaretindeki görevinden tam da finansal ve disiplinler reformlarına giriştiği sırada alınmasının talihsizlik olduğu yorumunda bulunur.⁷ Paşa'nın Mabeyn Müşirliğinden azledilerek Ankara'ya vali tayin edilmesini ise *The Times* gazetesi “*Eskiden, İngiliz Said Paşa denilen samimi bir destekçimiz vardı. Fakat Paşa, majestesi üzerinde etkinlik kazanır kazanmaz Ankara valiliğiyle onursal bir sürgün edildi*” şeklinde yer verirken *The Guardian* gazetesi memnuniyetsizlik ifadeleriyle “garabet” yorumunu yapar.⁸

Uzun yıllar Osmanlı Donanması'nda görev yapmış Henri Woods Paşa da Said Paşa'dan övgüyle söz etmektedir. Woods Paşa, hatıralarında “*Vazifeye başladığım sırada Bahriye Koleji'nin Komutanı İngiliz Said Paşa'ydı. Paşa, İngilizceye son derece vâkıf, tanıdığım en beyefendi insanlardan biriydi. Türk halkı ve yabancılar tarafından sevilen ve takdir edilen bir zattı. İngiliz yaşantısına, örf ve âdetlerine aşırı bir tutkusu vardı. İngilizleri “toprağın tuzu” olarak nitelendirirdi. Rus Harbi'nden sonra Türkiye'nin günden güne İngiltere'den ve dostluğundan uzaklaştığını görmek ona çok acı geliyordu.*” demektedir.⁹

Said Paşa'nın 1864'te üyesi olduğu İngiltere Makine Mühendisleri Kurumu (*ImechE*) da Paşa'dan övgüyle bahsetmektedir. Kurum tarafından *Proceedings* adıyla yayınlanan dergide, Paşa'nın vefatının ardından kısa biyografisine yer verilmiş, onun İngiltere'deki “*gayet başarılı*” eğitim serüvenine ışık tutularak, yüksek matematik ve mühendislik dersleri verebilecek, ayrıca lokomotif çizimleri yapabilecek ilk Türk olduğu kaydedilmiştir.¹⁰ Ebuzziya Tevfik Bey de bir yazısında, Said Paşa'nın daima memleketin ilerlemesi için çalışan, sakin bir hayat yaşayan, boş vaktini zamanın ilmi gelişmelerini takip ederek geçiren bir kişi olduğunu belirtir ve daha binbaşılığında Mecmua-i Fûnun'a makaleler yazdığını kaydeder.¹¹

6 *The Times*, 4 Mayıs 1878, s. 6.

7 *The Guardian*, 5 Mayıs 1878, s.6.

8 *The Guardian*, 11 Haziran 1878, s.3

9 Sir Henry Woods, *Woods Paşa'nın Türkiye Anıları (Osmanlı Bahriyesinde 40 Yıl)*, Çev. Fahri Çoker, İstanbul (1976), s. 60 - 62.

10 “Memoirs – Marshal M. Said”, *Proceedings*, Institution of Mechanical Engineers (Great Britain), Ocak, 1869. s.98.

11 A. Refik Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi, Tanzimat Tiyatrosu*, İstanbul (1961), s. 37.

Öte yandan, Sultan II. Abdülhanmid'in Midhat Paşa'nın azli ve sürgününü, Tersâne Konferansı kararlarının hafifletilmesini veya Ayestefanos Anlaşması'nın Kıbrıs verilerek Berlin muahedesi ile gözardı edilmesini, sürekli Said Paşa eliyle gerçekleştirmesi, Paşa'yı özel görüşmeler için defalarca İngiltere sefiri Mr. Layard'a göndermesi herhalde Paşa vasıtasıyla bir nebze de olsa İngiliz desteğini almak veya tepkisini asgariye indirmek için olsa gerektir.¹² Benzer olarak, Halep İngiliz Konsolosu Mr. Hendirson'un ve İngiliz hâriciyesinin 1878 - 1879 Zeytun Ermeni olaylarının ıslahı için tayin edilen Halep valisi Kâmil Paşa'yı veya yerine getirilen Maraş mutasarrıf vekili Mazhar Paşa'yı sık sık şikâyet konusu yapmaları ve aleyhlerinde Bâbîâlî'ye baskıda bulunmaları üzerine söz konusu paşaların görevden alınarak Said Paşa'nın bölgeye tayin edilmesi de tesadüf değildir.¹³ Nitekim İngiltere'nin İstanbul sefiri Mr. Layard, İngiltere Hariciye Nazırı Lord Salisbury'ye gönderdiği telgrafta; “*Sultan, Said Paşa'yı Zeytun olayları için fevkalade komiser olarak atadı. Bence her açıdan uygun bir isim*” demektedir.¹⁴ Benzer olarak bir diğer yazışmada Albay Chermside, “*Avrupa'da eğitim görmüş, Avrupa düşünce yapısına sahip*” Said Paşa'nın Zeytun ıslahatı hususunda müspet başarılar temin edebileceğini düşündüğünü belirtmektedir.¹⁵ Bununla birlikte Osmanlı Arşivi'ndeki bir belge kaydından da Said Paşa'nın Zeytun Ermeni olaylarının ıslahı için birinci komiser sıfatı ile tayin edilmesinin İngiltere tarafından memnuniyetle karşılandığı anlaşılmaktadır.¹⁶

Said Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in cülusuyla Mâbeyn Feriki olarak göreve getirilmesinin hemen ardından “*Jurnal*” adını verdiği bir günlük tutmaya başlar. Olayları günü gününe kaydettiği bu eser, gerek İstanbul, gerekse taşradaki faaliyetlerini, gözlem ve tahlillerini içerir. Paşa'nın Jurnal'e kaydettiklerinin arşiv vesikaları, çeşitli kaynaklardaki tarihlemeler ve olay örgüleriyle tıpatıp benzerlik arz etmesi de eserin sıhhati derecesini açıkça göstermektedir.¹⁷ Jurnal, cilt itibarıyla 7 defterden oluşur.¹⁸ İlk cildi 1 Eylül

12 M.Celaleddin, a.g.e., s. 507, 508.; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara (1988), C. IV, s. 72.; Said Paşa, *Jurnal*, C. I, s. 148, 149, 152, 158.

13 Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Çev. Şinâsi Orel, Ankara (1986), s. 195, Belge no 201, s. 203, Belge no 129., s. 207, Belge no 137.; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1895)*, Yay. Haz. Recep Karacakaya vd. Ankara (2008), C.I, s.22-24.; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DÜİT. 146/64.;

14 Great Britain Parliament Paper, *Turkey, No. 1 (1880) Correspondence respecting the commission sent by the porte to inquire into the condition of the vilayet of Aleppo*, 1880: (C.2468) Volume LXXX, London (1880), 93.

15 Parliament Paper, *Turkey, No. 1 (1880) Correspondence respecting...*, 105.

16 BOA. Y.PRK. HR. 4/69.

17 Said Paşa, a.g.e., C. I, s. 94; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 1293-1877*, Der. Hakkı Tarık Us, İstanbul (1954), C.II, s. 82-92.; *The Times*, 4 Mayıs 1878, s. 6; İlknur Polat, “Süleyman Paşa'nın Kanun-i Esâsi Tasarısı”, *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ (1996), s. 245.; M.Celaleddin, a.g.e., s. 242; Said Paşa, a.g.e., C. I, s. 63; Karal, a.g.e., C. IV, s. 14; BOA. İ.DH. 767/62504; Said Paşa, a.g.e., C. I, s. 152; BOA. İ.DH. 756/61700; Said Paşa, a.g.e., C. I, s. 90.; Burhan Çağlar, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, İstanbul (2010), s.20.; BOA. İ.DH. 72/62129; Said Paşa, a.g.e., C. I, s. 110

18 Nazan Danişmend, “İlk Meşrutiyet Devrinin En Mühim Vesikası: Eğinli Sait Paşa'nın Hatıratı”, *Türklük*, 9 (1939): 262.

1876 - 20 Kasım 1878, ikinci cildi 22 Kasım 1878 - 12 Eylül 1880 yıllarına aittir. Daha sonraki defterler Konya valiliği ve 7. defter İstanbul'a gelişinden vefatına kadar olan dönemi içerir.¹⁹ Said Paşa'nın söz konusu günlüğü İsmail Hami Danişmend, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, Mithat Cemal Kuntay, Reşat Kaynar, Muzaffer Erdoğan, Ahmet Refik Sevengil gibi bazı yazar ve tarihçilerin de dikkatini çekmiş ve çeşitli bölümler ve pasajlar değişik eserler içerisinde neşredilmiştir.²⁰ Said Paşa'nın Ali Suavi hâdisesini anlattığı, Tâif'e sürgün edilen Damat Mahmud Paşa'dan aldığı Tâif mektuplarının suretlerine yer verdiği, Ankara, Kastamonu, Halep ve Konya'da valilik yaptığı yıllardaki tecrübe ve tespitlerini yazdığı bu günlüğünde, 1878-1879 Zeytun Ermeni isyanından da bahsedilir.²¹

Said Paşa, Zeytun Ermeni olaylarının ıslahı için baş komiser olarak tayin edilmesini müteakip İstanbul'a giderek olayların gelişimi ile ilgili bilgi almış, şikâyet telgrafları, arzuhaller ve sair vesikaların suretleri kendisine tevdi edilmiştir.²² Ayrıca, Zeytun'a hareketinden önce İstanbul'da ziyaret ettiği İngiltere Sefiri Mr. Layard da, Halep İngiliz Konsolosu Mr. Hendirson'dan Zeytun ıslahatına ilişkin olarak gönderilen şikâyet telgraflarının birer suretlerini Said Paşa'ya takdim etmiştir.²³ Diğer taraftan Paşa, Halep'te eski başkomiser Mazhar Paşa'yla, Halep valisi Gâlip Paşa'yla, ıslahat komisyonu üyeleriyle ve vilayet erkânıyla temasta bulunmuş, Zeytun olaylarının kendi tayininden önceki safhasını gerek birinci komiser Nuryan Efendi ve İngiliz Konsolosu Mr. Henderson'dan, gerekse Ermeni ileri gelenlerinden Murad oğlu Kiğork Efendi'den ayrıntısıyla dinlemiştir.²⁴ Paşa, Zeytun isyanının gelişimine dair kendisine anlatılanları Jurnal'ine yazmış, sonrasında gözlem ve yaşadıklarını, ıslahat çerçevesinde aldığı önlemleri, sorgu raporlarını ve İstanbul'da kendine tevdi edilen bazı belge ve telgrafnâme suretlerini eklemiştir.

Bu çalışmamızda Said Paşa'nın günlüğü temel ittihaz edilerek 1878-79 Zeytun Ermeni olayları ele alınmış ve günlükte yer alan "menhûbât" ve "istintâk" rapor suretleri yani Zeytun'da meskûn Ermeni âsileri tarafından civardaki kasaba ve köylerden yağma edilen mallar ile soruşturma raporlarının ve telgrafların suretlerine yer verilmiştir.

19 Said Paşa'nın günlüklerinden tıpkıbasım olarak TD. İSAM Kütüphanesi'ne vakfettiğimiz ilk 2 cildi Cilt-I: 128495, Cilt II: 128496, Demirbaş no ile kayıtlıdır.

20 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 90, 91.; İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul (1982), C. II, s. 769, 786.; M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devrinin Olayları ve İnsanları Arasında*, İstanbul (1956), C.I, s. 30-35, C. II, Kıs. 2, s. 62-66, 65-75.; Reşat Kaynar, "Eğimli Said Paşa'nın Hatıratında, Midhat Paşa'nın Sadarettin Azli ve Memleketten Çıkarılması ile İlgili Açıklamalar", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne (1984), s. 351-357

21 Zeytun Ermeni olayları ile ilgili kısım Jurnal'in II. cilt 367-371, 375,376, 429-468 sayfalarında kayıtlıdır.

22 BOA. Y.E.E. 6/38.

23 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 352 - 354

24 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 352 - 354, 356, 358, 359, 431, 441

Zeytun'un Nüfusu ve Konumu

Cevdet Paşa, 1865 yılında Zeytun nâhiyesinin Andırın, Maraş ve Elbistan kazaları arasında bir kasaba ile Alabaşlı, Mihâl, Kızıldağ, Dönükler ve Fenk adlı beş köyden oluştuğunu, merkez kasabada 1.300, toplamda 1647 hane bulunduğunu kaydeder.²⁵ Merkez Kasaba ve köylerindeki 47 hanenin Müslümanlara, 1.600 hanenin Ermenilere ait olduğunu, kasaba merkezindeki 1.300 haneden sadece 20-30'unun İbrahim-uşağı denilen Müslümanlara ait bulunduğunu belirtir.²⁶

Said Paşa ise Ekim 1879'da Maraş Sancağı'na tâbi Zeytun kazasının Kaymakamlık merkezi olup 1105 haneden mürekkep olduğunu, bunların 29'u İslam, 908'i Gregoryen-Ermeni, 135'i Katolik-Ermeni, 34'ü Protestan-Ermeni hanesi olduğunu kaydeder. 114 İslam, 3244 Gregoryen-Ermeni, 368 Katolik-Ermeni, 102 Ermeni-Protestan olmak üzere toplamda 3828 erkek nüfus bulunduğunu belirtir.²⁷

Bu itibarla Halep vilayeti dâhilinde Ermenilerin en kalabalık olduğu sancak Maraş Sancağı olmaktadır.²⁸ Dik bir dağ üzerinde kurulmuş Zeytun'un iki tarafı sarp dağlardan ve önü dar bir vadiden ibarettir.²⁹ “*Kartal Yuvası*“ tabir edilen dağlık coğrafi durumu, şehir ve merkezlere uzaklığı Osmanlı Devleti'nin son döneminde kanun ve düzenden kaçan Ermenilerin toplandığı yer haline gelmesine sebep olmuştur.³⁰

Said Paşa'nın tarif ettiğine göre, Zeytun'da evler “arı yuvası” gibi birbiri üzerine, düz çatılı ve kerpiçten inşa edilmiştir. Aralarında ise sokak yerine adeta dar aralıklar bulunmaktadır. Evlere ulaşmak için neredeyse tırmanmak gerekir.³¹ Yine Paşa, Zeytun'da yetiştirilen yapıcak üzümünün çok meşhur olduğunu, ancak arazinin engebeli olması sebebiyle tarım faaliyetlerinin sınırlı kaldığını belirtir.³²

Halep vilayeti salnâmelerinde ise Maraş'a 12 saat mesafede olan, zâhiresini Elbistan ve Andırın'dan temin eden Zeytun halkının demircilik, katırcılık işleriyle meşgul oldukları, çevresindeki bağ ve bahçelerde üzüm ve elma

25 1895 ve 1896 tarihli Devlet Salnâmeleri'ne göre, Zeytun kazası Karadut, Alishar, Baydemirli, Fırnis ve Alabaş adlı 5 nahiyeden oluşmaktadır. Yahya Bağçeci, *1895 Zeytun Ermeni İsyanı*, Erciyes Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kayseri (2008), s. 75.

26 A. Cevdet Paşa, Tezâkir 21-39, Haz. Cavid Baysun, Ankara (1991), s. 120, 121.

27 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 368, 469.

28 Mehmet Yetişgin, “Maraş'ta Müslüm ve Gayri-Müslim Nüfus ve 1895 Zeytun (Süleymanlı) İsyanı”, *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, Kahramanmaraş (2002), s. 51.

29 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 358.

30 Nejla Günay, *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyancıları*, İstanbul (2007), s. 241.; Yetişgin, *a.g.e.*, s. 55.

31 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 368.

32 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 368.; Bağçeci, *a.g.e.*, s. 76.

yetiştirdikleri, silah ve barut imal ettikleri ve bölgede bulunan demir ve güherçile madenlerini işletmekte oldukları kaydedilmektedir.³³

Zeytun Ermeni İsyanları ve 1862 İsyanı

Mevkiinin sarplığı dolayısıyla feodal bir yapıya bürünmüş olan Zeytun Kocabaşı veya İşhan (Prens) denilen yerel beyler tarafından idare edilmekteydi. Dört mahalleye taksim olan kasabanın her mahallesinin başında bir “İşhan” bulunuyordu. Bunlar birbirleriyle kâh kavgalı, kâh barış içinde olurlar, tayin ettikleri adamları vasıtasıyla civar köylerden vergi toplarlardı.³⁴

Zeytun’da bu yapıdaki derebeylik zihniyetinden kaynaklanan, fakat değişik sebeplere dayanan bir düzine isyan silsilesi görülmüştür. Genelde 1862’ye kadarki isyanlar IV. Murad’ın vergiden muaf kılındıklarına dair verdiği, fakat bir yangında zâyi olduğunu iddia ettikleri fermana dayandırarak vergi meselesinden dolayı veya eşkıyalık ve yağmacılık eylemleri olarak günü kurtarmak amacıyla çıkarılmıştır.³⁵

Zeytunlular 1862’de çıkarılan Ermeni Milleti Nizamnâmesi’ni (Nizâm-nâme-i Millet-i Ermeniyân) Lübnan örneğine göre³⁶ yorumlayıp özerklik isteğiyle ayaklandılar.³⁷ Maraş mutasarrıfı Aziz Paşa, Zeytun’a karşı harekât düzenlediyse de kuvvetleri dağıldı, ikinci bir girişime hazırlanırken de Fransa’nın Bâbîâli’ye baskısı neticesinde Paşa azledilerek harekât durduruldu.³⁸

Bundan sonra Maraş mutasarrıfı tayin edilen Aşir Paşa başkanlığında Adana valisi Hurşid Paşa, Sivas valisi Ziya Paşa’dan mürekkep bir komisyon kurularak ayaklanmanın giderilmesi için çalışmalar başlatıldı. Bu çalışmalar dolayısıyla Zeytunlular 6 Eylül 1862’de komisyona bazı taahhütlerde bulundular ve muhasaranın kaldırılmasını talep ettiler. Fransa baskısının da etkiyle taahhütlere itibar edildiğinden Zeytun muhasarası kaldırıldı.³⁹

33 Yetişgin, *a.g.e.*, s. 54.; Yıldırım Özalp, *Ermeni Tarihi, Maraş Yöresindeki Ermeni İsyanları ve 1915 Olayları*, İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul (1996), s. 137.

34 Bağçeci, *a.g.e.*, s. 77.; 1864 tarihinde yürürlüğe giren vilayet nizamnâmesine göre kocabaşların bu statüsü kaldırılmışsa da Rusya’nın araya girmesiyle yeniden eski otoritelerini elde etmiş ve durumlarını 1895 yılına kadar korumuşlardır.

35 Latif Dinçaslan, *Zeytun ve Çevresindeki Ermenilerin İsyanları (1895-1921)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş (2006), s. 6, 7.

36 1860’da Lübnan’da çıkan Dürzî ayaklanmasına Avrupa devletleri Fransa’nın öncülüğünde müdahale etmiş ve durumunu bir statüye bağlamak için beş Büyük Devlet ile Osmanlı devletinin de katılımıyla bir komisyon kurulmuştu. Komisyon Lübnan’a yeni bir idare tarzı getiren Lübnan Nizamnâmesini imzalayarak Lübnan’a bir dereceye kadar muhtariyet verdi. İlk mutasarrıf olarak da David Efendi adlı Katolik bir Ermeni tayin edildi. Erdal İtler, *Ermeni Mes’alesi’nin Perspektifi ve Zeytun İsyânları (1780-1880)*, Ankara (1988), s. 106, 107.

37 Dinçaslan, *a.g.e.*, s. 8.

38 Özalp, *a.g.e.*, s. 141.

39 Günay, *a.g.e.*, s. 239.

Fakat Zeytunluların mallarının gasp edilip, can güvenliklerinin kalmadığı yönündeki şikâyetleri Patrikhane, konsoloslar ve Avrupa basını nezdinde gündeme gelince, Osmanlı Devleti 5 Kasım 1863'te gerçeklerin ortaya çıkarılması için bir araştırma komisyonu kurdu. Komisyon 27 Aralık 1863'te çalışmalarını tamamladı.⁴⁰

Bu olayın şahsında ilk defa bir Ermeni kitlesi yine ilk defa siyasi bağımsızlık hedefleyerek isyan etmiş oluyordu.⁴¹ Nitekim Ahmed Cevdet Paşa yeni yetişen Ermeni neslinin ayrılıkçı bir siyaset benimsedikleri tespitinde bulunmaktadır.⁴²

1876-1877 Osmanlı - Rus Savaşı ve Sonrası Gelişmeler

Ermeni ileri gelenleri gerek Ayastefanos anlaşması öncesinde Ruslar nezdinde, gerekse Berlin Anlaşması öncesi Büyük Devletler nezdinde çeşitli girişimlerde bulunarak Ermeni İslahatı meselesinin gündeme alınması için faaliyet gösterdiler.⁴³ Böylece Ayestefanos Anlaşması'nın 16. maddesinde, İngiltere ile yapılan Kıbrıs Anlaşması'nda ve Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinde, Ermenilerle ilgili ıslahat hükümleri yer aldı.⁴⁴ Berlin Anlaşması ile Ermeni İslahatı bir Avrupa konusu haline gelmiş oluyordu.⁴⁵

Bu bağlamda 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonunda, Berlin Konferansı sırasında ve 1879 yılında Zeytun'da iki isyan çıktı.⁴⁶ İkinci isyanın başlamasında, İzmir Ermeni Kilisesi başrahibinin torunu Kokaz'ın Berlin Kongresi kararıyla Zeytun'da Ermeni hükümeti kurulacağı ve Zeytun ahalisine bu uğurda hayli silah ve para göndereceğine dair sözleri, Fırın Manastırı piskoposuyla bir öğretmen ahaliye dağıttığı beyanname ve bildirimler etkili oldu.⁴⁷ Bununla birlikte İngiliz Said Paşa, Jurnal'inde, isyanların arkasında Halep İngiliz Konsolosu Mr. Hendirson ve dolayısıyla İngiltere'nin olduğunu kaydetmektedir.⁴⁸

Zeytunluların mallarının gasp edilip, can güvenliklerinin kalmadığı yönündeki şikâyetleri Patrikhane, konsoloslar ve Avrupa basını nezdinde gündeme gelince, Osmanlı Devleti 5 Kasım 1863'te gerçeklerin ortaya çıkarılması için bir araştırma komisyonu kurdu. Komisyon 27 Aralık 1863'te çalışmalarını tamamladı.

40 Günay, a.g.e., s. 240, 241.

41 Yaşar Akbıyık, *Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli*, Ankara (1990), s. 436.

42 Özalp, a.g.e., s. 141, 142.

43 İlter, a.g.e., s. 120, 121.

44 İlter, a.g.e., s.122, Said Paşa, a.g.e., C. I, s. 175.

45 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul (2006), s. 84.

46 İlter, a.g.e., s. 121.

47 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*,s.10-11.; Dinçaslan, a.g.e., s.12,13.

48 Said Paşa, a.g.e., C. II, s. 430, 455.

1878 ve 1879 Zeytun İsyancıları

Daha önce yapılan düzenlemeyle Tacirli, Bozdoğan, Cerid, Farsaklı ve Afşar gibi aşiretlerin yaz mevsiminde yaylaya çıkmaları men edilmiş ve yerleşik duruma geçmelerine çalışılmıştı.⁴⁹ Fakat Yörükler bir süreden beri tekrar Zeytun dağlarında ve Zeytun hududu dâhilindeki bazı bölgelerde yaylanmaya başlamışlar, bu da Zeytunlular nazarında verdikleri rahatsızlık dolayısıyla şikâyet konusu olmuştu.⁵⁰ İşte isyan görünürde böyle bir meseleden ateşlendi. Zeytun'a bağlı Geben Köyü'ndeki Hristiyan halk ile Bozdoğan Yörükleri arasında otlak meselesi yüzünden çatışma çıktı.⁵¹ Hristiyanlar "Babek" isimli meşhur bir eşkıyadan yardım isteyerek onun liderliğinde yayladan inen Tacirli ve Bozdoğan Yörüklerine saldırdılar. Yedi kişiyi öldürüp bir kısmını da yaralayarak mallarını ve hayvanlarını yağmaladılar. Ardından Babek âsilerle birlikte Sisne, Değirmendere, Fenk, Beşen, Kürtler, Döngel, Kürtül köylerine baskınlar düzenledi, katil ve yağma hareketlerinde bulundu.⁵²

Diğer yandan Zeytun kasabasında kaymakamın⁵³ da adının karıştığı bir adam öldürme meselesinden dolayı karışıklık çıktı. Bunu sebep gösteren âsiler, caminin yakılması ve hükümet konağının tahribi olaylarına karıştılar.⁵⁴ Gelişmeler üzerine kaymakam görevden alınarak yerine yeni bir kaymakam atandı.⁵⁵ Yeni kaymakam olayları soruşturmak için bir Protestan, bir Katolik, bir Müslüman ve beş Ermeni'den oluşan bir komisyonu kurdu. Caminin yakılması ve Hükümet Konağı'nın tahribi olayları içinde bir yerel mahkeme oluşturuldu. Vergi şikâyetlerini dinlemek için de kaymakam başkanlığında bir kurul ihdas edildi.⁵⁶ Zeytun ahalisinden bazı ileri gelenler caminin yakılması, hükümet konağının tahrip edilmesi olayına karışanların ve hatta konağın taşlarını taşıyıp evlerinde kullananların kimler olduğunu komisyona bildirdiyse de ayaklanma sadece bunlardan ibaret değildi.⁵⁷

Babek liderliğindeki çeteler kervanları vurup, gasp ve yağmaya devam ediyor,

49 Cevdet, *a.g.e.*, s. 127, 150, 175, 158.

50 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 453.

51 Ahmet Eyicil, "1878 Zeytun İsyancıları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 10 (1999): 33.

52 BOA. A.MKT. MHM. 483/64.; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 22.

53 Zeytunlular Kaymakam Davut Efendi'nin bu katil meselesinden dolayı önce mahkûm olup sonra rüşvet vererek kurtulduğunu iddia etmişlerse de, dava Maraş Müslüman meclisinde görülmeyip bir Hristiyan ve bir Müslüman'dan oluşan Meclis-i Temyiz-i Hukuk'da görülmüş ve kaymakam ancak Divân-ı Temyiz-i Vilayet'in onayı ile tahliye olmuştu. (*Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 24.)

54 Şimşir, *a.g.e.*, s. 246, Belge no 19.; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s.4, 5.; BOA. HR. SYS. 78/6

55 Şimşir, *a.g.e.*, s. 222, Belge no 162.

56 Şimşir, *a.g.e.*, s.257, Belge no 206 .

57 BOA. HR. SYS. 78/6.; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 5.

Müslüman köylere baskınlar yaparak katil ve imha hareketlerini genişletiyordu. Bu sebeplerden ve çevre köylerden altı yüz kadar Müslümanın silahlanarak intikam için Zeytun üzerine harekete geçtiği haber alındığından, bunların önünü almak ve meseleyi kış bastırılmadan bir an önce çözüme ulaştırmak için, hükümetin emriyle Zeytun'a asker sevk edildi.⁵⁸ Hükümet, Halep Valisi Kâmil Paşa'ya gönderdiği talimatta Zeytun'daki olayların kritik bir noktaya gelmeye başladığını, Maraş'ta da bir takım karışıklıkların kendisini gösterdiğini, acil müdahale edilmezse daha da yaygınlaşıp başka yerlere sıçrama ihtimali olduğunu belirterek, bölgenin ihtiyacı doğrultusunda gerekli tedbirin alınması için harekete geçilmesini istiyordu.⁵⁹

Kâmil Paşa riyasetinde, Kozan'da bulunan bir tabur askerle Süheyl Bey, Mirliva Mazhar Paşa, Veysi Paşa ve askerin refakatinde bulunmak üzere Ermeniler arasında nasihati dinlenir zatlardan Bedros Efendi, onun yardımcısı olarak Kırkor Efendi olduğu halde Zeytun'a hareket edildi.⁶⁰ Zeytun'a gelinerek âsiler nasihat ile iknaya çalışıldıysa da sonuç alınmayınca askerî harekât yapıldı.⁶¹ 1200 kadar silah toplanıp 200 kişi tutuklandı.⁶² Âsilerin cezalandırılması emri alınmış olmakla birlikte, itaat bildirip af dileyenler hapsolmayıp yağmaladıklarını teslim kaydıyla devlete karşı olan suçları bağışlandı. Bu arada Maraş mutasarrıfı başkanlığında birer Gregoryen, Protestan, Katolik Ermeni olmak üzere beş azalı bir komisyon kurularak; gerek devlete karşı işledikleri suçları affedilip salıverilenler, gerekse şahsi suça karışıp tutuklananlar, bu komisyon marifetiyle sorgulandı; gasp ettikleri mallar tespit edilerek sahiplerine iadeye başlandı.⁶³

Maraş mutasarrıfı başkanlığında birer Gregoryen, Protestan, Katolik Ermeni olmak üzere beş azalı bir komisyon kurularak; gerek devlete karşı işledikleri suçları affedilip salıverilenler, gerekse şahsi suça karışıp tutuklananlar, bu komisyon marifetiyle sorgulandı; gasp ettikleri mallar tespit edilerek sahiplerine iadeye başlandı.

Neticede ıslahat icra olunduktan sonra, kış bastırınca askerin Zeytun'da barınacağı yer olmadığından asker çekilince canları yanmış Müslümanların intikam hırsıyla saldırmalarına mahal vermemek, hâlen dağdan inmeyen bazı eşkıyayı inmeye mecbur etmek ve âsilerce eşleri öldürülen

58 BOA. HR. SYS. 78/6.; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s.5, 6, 8.

59 *Ottoman Archives Yıldız Collection the Armenian Question*, İstanbul (1989), C. III, s. 319.

60 BOA. HR. SYS. 78/6.; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 6.

61 Günay, a.g.e., s. 252.

62 İtter, a.g.e., s. 123.

63 BOA. HR.SYS 78/6.; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 5.

Müslümanlara hoş görünmek maksadıyla, dağdaki sekiz eşkıya reisinin eşleri de alınarak⁶⁴ Halep'e dönüldü.⁶⁵

Fakat Halep İngiliz Konsolosu Mr. Hendirson'un bu kadınların zincire vurulmuş olarak Halep'e götürüldüğünü, orada hapis tutulduğunu ve suçsuz yere mağdur edildiklerini iddia edip, bunu İngiltere'nin İstanbul sefiri Mr. Layard'a bildirmesi üzerine Layard, Sadrazam Saffet Paşa'nın konuya dikkatini çekerek Kâmil Paşa'nın görevden alınmasını istedi.⁶⁶ Olayı Kâmil Paşa'ya soran Bâbîâli'ye Paşa, kadınların peder, kayınpeder, kardeş gibi akrabaları refâkatinde ve rahat koşullar altında Halep'e getirildiklerini, Halep'te buldukları müddetçe Ermeni ileri gelenlerinin hanelerinde misafir edildiklerini bildirdi. 40 gün sonra firarilerin yakalanmasıyla aynı şartlar altında memleketlerine geri gönderildiklerini, asla zincire vurma ve hapsedmenin söz konusu olmadığını belirtti.⁶⁷

Kâmil Paşa'nın Halep'e gidişinden bir süre sonra İzmir Ermeni Kilisesi başrahibinin torunu Kokaz, İzmir'den Zeytun'a gelmiş, burada Berlin Kongresi kararıyla Zeytun'da Ermeni hükümeti kurulacağı ve Zeytun ahalisine bu uğurda hayli silah ve para göndereceği gibi sözlerle propaganda yapmaya başlamıştı. Neticede Kokaz, Fırın Manastırı Piskoposu Nikoğos'u ve Zeytun'da öğretmenlik yapan Varjabet'i elde etti ve birlikte hareket etmeye başladılar. Ekip önce İzmir'e, oradan İstanbul'a giderek bazı kimselerle görüşmelerde bulundu. Buradan tekrar İzmir'e dönüp Kokaz İzmir'de kaldığı halde diğerleri Zeytun'a giderek faaliyete geçtiler. Üç dört gün zarfında dağıttıkları beyanname ve ilanlar ile, söyledikleri nutuklar sayesinde Zeytun kasabası ve civar köylerden altı yüz kadar silahlı âsiyi etraflarına topladılar.⁶⁸ Büyük Devletler'in elçileriyle görüşüp kendilerini koruyacaklarına dair taahhüt aldığını söyleyen Piskopos,⁶⁹ 20 Kasım 1878'de propagandayla etraflarına topladıkları âsilerle birlikte Zeytun'a bağlı Mihal Köyü yakınlarında geceledi. Sabahında o bölgedeki askerî birliklere saldırdıysa da durumdan haberdar olan asker on eşkıyayı öldürüp bir kısmını da esir aldı.⁷⁰ Piskopos Nikoğos, öğretmen Varjabet ve Panos da esirler arasındaydı.⁷¹

64 İngilizler elçilik raporları bu rakamı on dokuz kişi vererek, alıkoyma esnasında bir kadının darp edildiği ve bir kadının öldüğünü belirtir. Bununla birlikte Kâmil Paşa yazdığı raporda sekiz kadının götürüldüğünü, kesinle darp etme olayının olmadığını, bir kadının götürülürken yolda vefat ettiğinin ise tamamen uydurmadan ibaret olduğunu yazar. (Ahmet Eycil, a.g.e., s. 36.; BOA. HR. SYS. 78/6.)

65 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 6, 7, 8.

66 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 9.; Şimşir, a.g.e., s. 195, Belge no 198.

67 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 9.

68 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 10 – 12.

69 Şimşir, a.g.e., s. 260, Belge no 206.

70 Günay, a.g.e., s. 253.

71 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 10 – 12.

Bu gelişmeler üzerine tekrar Zeytun'a giden Kâmil Paşa yakalanan piskopos ve iki yardımcısını İstanbul'a gönderdi. Tutuklananların bir kısmı serbest bırakılıp iki yüz âsiden de kırkbeş elebaşyı Halep'e getirerek diğerlerini Maraş'ta hapsedirdi.⁷²

Diğer yandan İngiltere Halep Konsolosu Mr. Henderson gelişmeleri yakından izlemek için Zeytun'a gidip Halep'e dönmüş, bu arada eşkiya reisi Babek ve yandaşları tarafından Halep İngiliz Konsolosuna yazılmış bir mektup Maraş mutasarrıfı vekili Mirliva Mazhar Paşa tarafından ele geçirilmişti.⁷³ İsyancılar mektupta “şimdiye kadar sizden aldığımız emirleri yerine getirdik şu son durumda nasıl hareket edelim?” diye sormaktaydılar.⁷⁴

Konsolosun Halep'e dönüşünden bir süre sonra salıverilen âsiler Zeytun yerel idaresini basarak tutukluları serbest bıraktılar. Kasadaki parayı yağma edip, kaymakam ve memurları esir aldılar. Bölgeye jandarma sevk edilip nasihat ile kaymakam ve memurlar kurtarıldıysa da ardından çıkan çatışmada jandarmadan üç, toplamda on bir kişi öldü. Yakalanan âsiler ise hapsedildi ancak hükümetin askerî önlem alındığını duyurması üzerine sonradan serbest kaldılar.⁷⁵ İstanbul'a gönderilen papaz ve iki yardımcısı da serbest bırakıldı. Kâmil Paşa bu durumdan şikâyet ederek bu keyfiyetin âsileri cesaretlendireceğinden yakınmaktaydı.⁷⁶

Ancak Mr. Handerson Zeytun meselesinde Kâmil Paşa'nın tutumunun olayları daha da müzminleştirdiğini ileri sürerek onun rüşvetçi, bilgisiz, ehliyetsiz, olduğunu ve vilayeti harabeye çevirdiğini İstanbul'daki İngiliz Sefaretine yazdı.⁷⁷ Hatta son olaylara ilişkin olarak piskoposun yandaşlarıyla sadece dilekçe vermek için komutanın yanına gittiğini, fakat üzerlerine ateş açıldığını, ilk ateşte maktul düşen iki adamın başları kesilip süngü ucuna takılarak teşhir edildiğini bildirdi. Yakalanan piskoposun elbiselerinin ise asker tarafından gasp edilerek Maraş pazarında satıldığını, piskopos bir gömlek ve yırtık bir donla kaldığı halde Maraş'a götürülüp bu kılıkta gezdirildiğini, Müslümanlar tarafından tahkir edilerek sakalının çekildiği, yüzüne tükürüldüğünü ve bütün bunlardan Kâmil Paşa'nın sorumlu olduğunu belirtti.⁷⁸ Bu raporlar doğrultusunda İngiltere'nin İstanbul Sefiri Mr. Layard harekete geçerek durumu protesto ettiğini Hâriciye Nezâreti'ne tebliğ etti.⁷⁹ Diğer yandan Kâmil

72 Şimşir, a.g.e., s. 203, Belge no 129, s. 234, Belge no 180

73 Dinçaşlan, a.g.e., s. 15 ; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 25.

74 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni - İngiliz İlişkileri (1845 - 1890)*, Yay. Haz. Uğurhan Demirbaş vd., Ankara (2004), C. I, s. 24 - 26.

75 Şimşir, a.g.e., s. 234, Belge no 180.; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 26.

76 Şimşir, a.g.e., s. 234, Belge no 180.

77 Şimşir, a.g.e., s. 201, Belge no 129.

78 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 22 - 24.

79 Şimşir, a.g.e., s. 207, Belge no 137.

Paşa yazdığı raporunda olayların kati surette anlatıldığı gibi olmadığını ifade ediyordu.⁸⁰ Bunun üzerine durumun yerinde tahkiki ve gerekli raporların tanzimi için Albay Chermiside, Layard tarafından Halep'e gönderildi.⁸¹ Neticede 29 Mart 1879'da İngiliz baskısının önünü almak için Kâmil Paşa görevden alındı.⁸² Yerine Adana valisi Ziya Paşa'nın gönderilmesi düşünüldüyse de bu, İngiliz Sefiri tarafından olumlu karşılanmadı.⁸³

Görevden alınan Kâmil Paşa İngiliz Konsolosunun Zeytun âsileriyle ilişkisini kanıtlayan belgeleri merkeze göndererek görevden alınışının bir sorumluluktan mı, yoksa mecburiyetten mi kaynaklandığını sordu. Merkez ise Paşa'ya azlinin mecburiyetten kaynaklandığı belirterek yeni bir memuriyete tayin edileceğini vaat etti.⁸⁴

Araştırma Komisyonunun Teşkili

Diğer yandan İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ne Berlin Anlaşması'nın 61. maddesini hatırlatarak, bu konuda gerekli ıslahatların icrası, Zeytun olaylarının araştırılarak gerekenin yapılması ve hapisteki mahkûmların affedilmesi için bir komisyon kurulmasını istediler.⁸⁵ Bu bağlamda kurulan komisyona Halep İngiliz Konsolosu Mr. Henderson'la beraber Sis Katogikos'u da katıldı.⁸⁶ Komisyonda Maraş mutasarrıf vekili Mazhar Paşa birinci komiser, Şûra-yı Devlet üyesi Nuryan Efendi ikinci komiser olarak görev almış hazırlanan komiserlik talimatnamesi ilgililere verilmişti.⁸⁷

Zeytun'a giden komisyon, ahalinin onbir talebini içeren bir raporla burada bir kışla inşasının gerekli olduğunu Bâbiâli'ye bildirdi.⁸⁸

Fakat aradan birkaç ay geçer geçmez Mr. Henderson ve Albay Chermiside, birinci komiser Mazhar Paşa'nın Kâmil Paşa'yla paralel hareket ettiğinden yakınmaya başladılar.⁸⁹ Mr. Layard'a, af çıkarma yönünde hükümetin taahhüdü olmasına ve Mazhar Paşa'nın bu konuda yetkisi bulunmasına rağmen böyle bir şeye yanaşmadığını, hatta Maraş'ta tutuklu 130 kişinin üç seneden onbeş

80 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni...*, s. 22 – 24.

81 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 430.

82 Şimşir, *a.g.e.*, s. 236, Belge no 182.

83 Şimşir, *a.g.e.*, s. 223, Belge no 164.

84 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni – İngiliz...*, s. 21 – 23.

85 Şimşir, *a.g.e.*, s. 225, Belge no 168.

86 Günay, *a.g.e.*, s. 257.; Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 430.

87 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 439.; BOA. Y.E.E. 6/38.

88 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 430 .

89 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 430.

seneye kadar hapisle yargılandığını bildirdiler. Mr. Henderson ve Albay Chermside gönderdikleri raporlarda hapis hane şartlarının çok ağır olduğunu, bu şartlar dolayısıyla aleyhinde hiçbir delil olmayan sekiz kişinin vefat ettiğini, dahası bunların isimlerine hapis hane kayıtlarında bile rastlanmadığını, tutukluların çoğunun ikinci derece suçlu olmalarına rağmen hiç ayırt edilmeksizin hepsinin aynı muameleyi gördüğünü ifade ediyorlardı. Mazhar Paşa'nın tarafsız hareket etmediğini, bunun komisyonun itibarını sarstığını, komisyonun Hristiyanlar nezdindeki ıslahatlarının Müslümanlarca şimdiden dalga konusu yapıldığını, bu şekilde çalışarak komisyonun olumlu bir sonuca ulaşamayacağını, çalışmaların tamamen hükümsüz kalmaması için Mazhar Paşa'nın görevden alınması gerektiğini bildiriyorlardı.⁹⁰

Bu raporlar doğrultusunda Mr. Layard, Sefâret Baştercümanı Sandison'u Bâbîâli'ye göndererek Mazhar Paşa'yla ilgili şikâyetleri iletti ve Paşa'nın görevden alınarak yerine Suriye Valisi Midhat Paşa veya Trabzon Valisi Yusuf Paşa'nın getirilmesini istedi.⁹¹

Şikâyetleri ileten Sandison'a, olayları, Mazhar Paşa'nın bir açıdan Mr. Henderson'ın başka bir açıdan değerlendirdiği bildirildi. Her ikisinin de çeşitli deliller gösterdikleri, bu kadar uzaktan kimin tam halkı olduğunu bilmenin ise kolay olmadığı, bu gibi başvuruları yapmadan önce ortaya atılanların mutlaka kanıtlanması gerektiği vurgulandı. Mazhar Paşa'yı görevden alıp yerine başkasını atamanın bir şeyi değiştirmeyeceği ve yine aynı noktaya gelineceği söylendi.⁹²

Mazhar Paşa'nın Azli ve Said Paşa'nın Tayini

Konuyu görüşen hükümet, Mazhar Paşa'nın henüz asayişi iade edemediğini, İngiliz Sefiri'nin Paşa'nın uygulamalarından ve tutukluların mahkûmiyetlerinden şikâyetçi olduğunu, İngiltere'nin bu meseleye çok önem verdiği anlaşıldığından ıslahatın Paşa eliyle yapılmasının bir sonuç vermeyeceğini ve mesele uzadıkça sıkıntının daha da artacağı kararına vardı. Bunları göz önüne alarak Mazhar Paşa yerine münasip birinin atanmasını uygun gördü.⁹³

Mazhar Paşa yerine önce Mr. Layard'ın teklifiyle Suriye Valisi Midhat Paşa gündeme geldiyse de münasip görülmeyerek Hüdâvendigâr Valisi Ahmed Vefik

90 BOA. DÜİT. 146/64.

91 Şimşir, *a.g.e.*, s. 276 - 278, Belge no 226, 228.

92 Şimşir, *a.g.e.*, s. 279, Belge no 228.

93 BOA. DÜİT 146/64.

Paşa veya Kastamonu Valisi İngiliz Said Paşa'nın tayin edilmesi uygun bulundu.⁹⁴

Neticede Kastamonu Valisi İngiliz Said Paşa'nın birinci komiserliğe tayinine karar verilerek 20 Temmuz 1879 tarihli telgrafla görevi tebliğ edildi. İstanbul'a

Hiç şüphesiz ki Bâbîâlî İngilizlerin Halep dolaylarıyla ve Zeytun'daki hâdiselerle yakından ilgilendiklerinin ve bölgedeki Ermeniler üzerinde etkin olduklarının farkındaydı. Islahat için tayin ettiği görevlilerin sık sık şikâyet konusu olmasından dolayı ise burada yapacağı düzenlemeleri, İngiltere'de eğitim görmüş, İngiliz diliyle kültürüne vâkıf, İngiliz politikasını bilen ve İngiltere'nin şikâyet konusu etmeyeceği biri olan Said Paşa elinden yapmayı istemekteydi.

gelerek deniz yoluyla İskenderun'a hareket etmesi bildirildi.⁹⁵ İstanbul'a gelen Said Paşa'ya, Mazhar Paşa'ya verilen başkomiserlik talimatının ve Zeytun halkının isteklerine dair onbir maddelik dilekçenin uygulanması yönünde gönderilmiş talimatların suretleri verilerek bunları uygulamaya koyması emredildi.⁹⁶ Ayrıca bölgedeki gelişmelere ve şartların oluşumuna göre durumun şifreli telgrafla Bâbîâlî'ye bildirilmesi ve alınacak cevaba göre icap edenin yapılması istendi.⁹⁷ Bundan başka Said Paşa, İngiliz ve Fransız sefaretlerine de ziyarette bulundu. Ziyaretinde İngiltere Sefiri Mr. Layard, Halep İngiliz Konsolosu Mr. Hendirson'dan gelen şikâyet telgraflarının birer suretlerini Paşa'ya takdim etti. 19 Ağustos'ta İstanbul'dan ayrılan Said Paşa 26 Ağustos'ta Halep'e vardı. Burada Halep Valisi Gâlip Paşa, eski birinci komiser Mazhar Paşa, ikinci komiser Nuryan Efendi ve halk

tarafından karışlandı.⁹⁸

Hiç şüphesiz ki Bâbîâlî İngilizlerin Halep dolaylarıyla ve Zeytun'daki hâdiselerle yakından ilgilendiklerinin ve bölgedeki Ermeniler üzerinde etkin olduklarının farkındaydı. Islahat için tayin ettiği görevlilerin sık sık şikâyet konusu olmasından dolayı ise burada yapacağı düzenlemeleri, İngiltere'de eğitim görmüş, İngiliz diliyle kültürüne vâkıf, İngiliz politikasını bilen ve İngiltere'nin şikâyet konusu etmeyeceği biri olan Said Paşa elinden yapmayı

94 BOA. Y.E.E. 79/74.; Şimşir, a.g.e., s. 276, 277, Belge no 226, 228.

95 Said Paşa, a.g.e., C. II, s. 430.; BOA. DÜİT 146/64.

96 Bu on bir madde, "Zeytun kazası Hristiyan ahalisi tarafından bazı müsted'iyâtı mutazammın tanzim olunan mahzar ile Ermeni Sis Katogigosluğu'yla Mar'aş ve Zeytun Katolik Serpiskoposluğu cânibinden verilen takrir-i müsterekin gönderildiğini hâvi Halep vilâyeti komiserlerinin 7 Recep sene 96 tarihli vürüd eden tahrîrât-ı müsterekesi" olarak Said Paşa'nın Jurnal'inde II. cilt 435-439. sayfaları arasında kayıtlıdır. Ayrıca bir diğer sureti için bkz: *Osmanlı Arşivleri Yıldız Tasnifi - Ermeni Meselesi / Ottoman Archives Yıldız Collection - The Armenian Question*, İstanbul (1989), C. III, s. 301.

97 BOA. Y.E.E. 6/38.

98 Said Paşa, a.g.e., C. II, s. 352 - 354, 356, 358, 359, 431, 441 .

istemekteydi.⁹⁹ Nitekim Paşa'nın başkomiser olarak görevlendirilmesi İngiltere tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.¹⁰⁰

Said Paşa'nın Halep Valiliğine Tayini ve Zeytun Meselesinin Halli

Said Paşa, Halep'te eski başkomiser Mazhar Paşa, Halep Valisi Gâlip Paşa, komisyon üyeleri ve vilayet erkânıyla temasta bulundu. Zeytun olaylarına dair gelişmeleri gerek birinci komiser Nuryan Efendi ve İngiliz Konsolosu Mr. Henderson'dan gerekse Ermeni ileri gelenlerinden Murad oğlu Kiğork Efendi'den ayrıntısıyla dinledi.¹⁰¹ Bu arada Said Paşa birinci komiserlik uhdesinde kalmak üzere becayiş suretiyle Halep Valiliğine atanarak, Gâlip Paşa da Kastamonu Valiliğine tayin edildi.¹⁰²

Said Paşa, Zeytun olaylarının Kâmil Paşa, Mutasarrıf Veysi Paşa ve Zeytun kaymakamlarının iş bilmezlikleri sebebiyle bertaraf edilemeyip müzminleştiği ve giderek politik bir şekilde büründüğü görüşündeydi. Jurnal'inde, olayların arkasında Halep İngiliz Konsolosu Mr. Hendirson'ın olduğunu, bütün Avrupa'nın Zeytun'a dikkat kesildiğini ve bir "yaygara koparmak" için fırsat beklediğini kaydeden Paşa, meselenin "ecnebi eline koz vermeden" sessizce çözüme kavuşturulması gerektiğini düşünüyordu.¹⁰³

Bu bağlamda Zeytun ve civar köylerdeki Ermeni ahalinin suçları sabit olduğu halde affedilmesi, dahası Maraş Hapishanesi'nde bulunan 120 mahkûmun ve halen dağda olan kırk eşkıyanın da bu affa dâhil edilmesi, bu hâliyle bir genel af çıkarılmasını en uygun yol olarak görmekteydi. Zira Paşa, hâlen dağda bulunan kırk eşkıyayı yakalamaya uğraşmanın dağların sarplığı sebebiyle pek güç olduğunu ve mutlaka silahlı çatışmalara sebebiyet vereceğini, bu durumunda Hristiyanları himâye maksadıyla Avrupa müdahalesine imkân sağlayacağını ve dolayısıyla yeni sıkıntılar doğuracağı öngörüsünde bulunuyordu. Hatta eşkıya reisi Babek ile diğer reislerin Selanik'e sürülmeleri emredilmesine rağmen, bunları aftan istisnâ etmenin olayları, bir süre sonra tekrar alevlendireceğini düşünüyor, dolayısıyla af kapsamına alınmalarını istiyordu.¹⁰⁴

Diğer yandan af ile yalnız devlete karşı işlenen suçları bağışlamak mümkün olup, şahıslara karşı işlenen suçları affetmek mümkün değildi. Fakat hâl

99 BOA. Y.MTV. 3/115.

100 BOA. Y.PRK. HR. 4/69.

101 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 441.

102 BOA. İ.MMS. 64/3019.; Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 366.

103 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 454, 455.

104 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 461, 462.

itbarıyla her iki suç birbirine karışmış durumda bulunduğundan, Said Paşa şahıslara karşı olan suçlar kabilinden malları gasp ve yağma edilenlerin zararının tanzimi için devlet tarafından 800 lira ödenek ayrılmasını uygun görmekteydi.¹⁰⁵

Said Paşa'nın Zeytun olaylarının çözümüne dair bu teklif ve tespitleri Halep İngiliz Konsolosu Mr. Henderson tarafından gayet yerinde bulundu. Henderson İngiltere'nin İstanbul Sefiri Mr. Layard'a gönderdiği telgrafta şayet Said Paşa'nın ortaya koyduğu bu af projesi kabul edilirse Zeytun meselesinin nihayet çözüme ulaşacağını belirtiyor ve Osmanlı Hükûmeti'ne tekliflerin kabulü yönünde baskı yapılmasını işaret ediyordu.¹⁰⁶

Paşa'nın olaya bakışını yerinde bulan ve tekliflerini onaylayan Bâbîâli genel af çıkarılmasına ve âsi reislerinin de af kapsamına alınmasına Meclis-i Vükelâ kararıyla onay verdi. Fakat zarara uğrayanların zararını tanzim nispetinde kullanılmak üzere mâliyenin sıkıntısı münasebetiyle 800 lira yerine en azından mağdur olanların çift, çubuk, öküz ve ziraat gereçlerini temin edebilmesi için ancak 400 lira ödenek ayrılabilceğini bildirdi.¹⁰⁷

3 Ekim 1879'da Zeytun'a gelen Said Paşa, yapılacak sorgulamada gelip suçunu itiraf eden, pişmanlık ve bağlılık bildirenlerin affedeceğini ilân ettirdi. Böylece Zeytun dağlarında isyan hâlinde olan eşkıya, elebaşlarıyla beraber gelerek ifade verdiler, af dileyip bağlılık bildirdiler. Bu af suretiyle reisleri Babek dâhil dağdaki eşkıya indikten sonra Maraş Hapishanesi'ndeki âsiler de affedildi. Hapistekilere önce eşraf ve ruhanileri vasıtasıyla nasihatler edildi, ardından af dileyip bağlılık bildirmeleri kaydıyla serbest bırakıldılar. Hapisten kurtulan mahkûmlar "*Pâdişâhim çok yaşa!*" "*Said Paşa bin yaşa!*" nidâları attılar. Böylece hapishanedeki 116 eşkıya ve dağdaki kırk eşkıya affedilmiş oldu.¹⁰⁸

Diğer yandan Said Paşa, yağma ve gasp edilen malların tespiti için tahkik komisyonu, öteden beri şikâyet konusu olan temettuat ve öşür vergilerinin yeniden düzenlenmesi için tadil komisyonu adıyla iki komisyon kurdu. Tahkik komisyonu marifetiyle Zeytun ve Zeytun'a bağlı Alabaşlı, Mihalli, Fırınsılı âsiler sorgulandı. Tahsis edilen 400 liranın ahaliye zararları derecesinde dağıtılması işiyle de Maraş Mutasarrıflığı görevlendirildi. Bu suretle Zeytunluların onbir talebinin hepsi yerine getirilmiş oluyordu. Yalnız silahları geri teslim edilmeyip Zeytun'daki kışlada muhafaza altına alındı.¹⁰⁹

105 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 466.

106 Şimşir, *a.g.e.*, s. 319, 327, 332, 346, Belge no: 271, 280, 287, 308.

107 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 468.

108 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 469, 475.

109 Said Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 466, 468.

Böylece Zeytun meselesi hiç değilde bir süreliğine çözüldüğünden, Said Paşa Halep'e döndü. Paşa, Zeytun olayları ve onun şahsında Ermenilerin genel durumunu Jurnal'inde şöyle yorumluyordu;

“Zeytunluların bu isyankâr hâlleri Avrupa'nın daima Hristiyanların tarafını tutmasından ve özellikle İngilizlerin Ermenileri himâye ederek İslamları kabahatli görmesinden kaynaklanmaktadır. Halep İngiliz Konsolosu Mr. Hendirson'un Zeytun eşkiyasına gönderdiği mektupla âsileri teşvik ettiği ortadadır. Anadolu'da Van taraflarında, Halep vilayetinde Ermenilerin isyanlar çıkarmaları ve yabancı elçiliklere iltica ederek yakınıp sızlanmaları ileride özerk bir Ermeni vilayeti teşkil etmekten başka maksat taşımaz. Bu dahi birden bire gerçekleşmez. Fakat biz önünü alamazsak Van'a bir Ermeni valinin tayin olunmasını Avrupa bizden isteyecektir. Cebel-i Lübnan ve Girit'te olduğu gibi bir Ermeni vâli tayin mecburiyetinde kalacağız.”¹¹⁰

İsyana Dair Menhûbât ve İstintâk Raporları ile Telgrafnâme Suretleri

Zeytun isyanının bastırılması için tedbirler alan Said Paşa, dağdan inerek af dileyen ve bağılılık arz eden asilerin listesi ile bunların civar kasaba ve köylerden yağma ettikleri mallara dair tahkikat raporlarını “Jurnal” adını verdiği günlüğüne aynen kaydetmiştir. Bundan başka hâdisenin ne şekilde cereyan ettiğine dair notlara ve durum hakkında Bâbiâli'ye gönderdiği telgraf suretlerine de aynen yer vermiştir. Konunun devamı mahiyetinde olması sebebiyle Jurnal'in II. cilt 455- 467 sayfaları arasında yer alan bu kısmı transkript ederek aynen veriyoruz.

[...] Umûm Ermeni milleti müttehiden devlet aleyhinde olup bir Ermenistan teşkili için dâima sarf-ı mesâ'î etmektedirler. Zeytûn Ermenileri İstanbul'daki büyüklerinin altı mesâbesindedir. Ecnebiler tebe'a-i devlet-i aliyenin Hristiyan kısmını himâye ediyorlar. Anın için devletin kuvveti kalmayup haysiyet-i hükûmet dahi pâymâl oluyor. Bunların kâffesine sebep-i aslî kendi ahlaksızlığımız ve umûr-i idâre-i memleketi bilmediğimiz ve zihnen doğru düşünmeye adem-i iktidârımızdır.

Zeytûn eşkiyasının Zeytûn kasabasında icrâ olunan istintâk-ı evveliyesinde kurâ-yi islâmiyye ahalisinden gasb eyledikleri emvâl ve mevâşî kendilerinin ikrârıyla sâbit olmağla emvâl ve sâirenin mikdârları mezkûr istintâknâmelerden ahz olunarak ber-vech-i zîr yazılmışdır.

110 Said Paşa, a.g.e., C. II, s. 461.

İşbu istintâk-ı evvelîye hey'etini teşkîl eden a'zâ

Mar'aş mutasarrıfı Veysi Paşa

Mîrlivâ Ahmed Mazhar Paşa

Zeytûn kâ'im-i makâmı Mehmed Fehmi Efendi

Zeytûn nâ'ibi es-Seyyid Tahir Efendi

Mar'aş idâre a'zâsından Mahmud Hazım Efendi

Mar'aş idâre a'zâsından Serkiz Efendi

Zeytûn de'âvî mümeyyizlerinden İsmâ'il Efendi

Zeytûn de'âvî mümeyyizlerinden Asvador Ağa

Zeytûn idâre a'zâsından Karabet Ağa

Zeytûn mu'teberânından Kazar Ağa

Zeytûn mu'teberânından Asator Ağa (s. 456)

Andırın Kazâsına Tâbi' Sisne Karyesi Menhûbâtı

Bu menhûbâtda sergerde-i eşkiyâ Kasoh ve Kûpeli Asvador ve Pasderma olup 200 den mütecâviz eşkiyâ var idi. 300 kadar sığır ve 300 kadar koyun ve keçi ve 10 kadar bargir ve 6 merkeb ve bunlardan mâ'adâ çuval ve yorgan ve döşek ve kilim ve sâir eşyâ-i beytiyye gasb ü gârât olunmuşdur. İşbu yağma 1 Eylül Sene 294 de vukû' bulmuşdur. Zikr olunan hayvânât ile eşyânın mikdârı istintâk olunanlardan bazılarının takrîrlerine mutâbık olmadığından ziyâde veya noksan olmak ihtimâli vardır. Bu yağmadan Besan oğlu Panos'un bir karyı kurşun ile urmuş olduğunu Yakuboğlu Kôr Serkiz esnâ-yı istintâkında ikrâr etmişdir. Eşkiyâ-yi merkûme Zeytûnlu ve Mihâl karyeli ve Fırnıslı ve Alabaşlı Ermenilerden ibârettdir. Sarıgüzel ve Beşan karyelerinde mîrî anbarlarında bulunan buğdaylar ve Kebân karyesinde hayvânât dahi yağma edilmiştir.

Kürtül Karyesi Menhûbâtı

Sergerde-i eşkiyâ Babek ve Mülâzim Agob ve Sahak ve Sehak ve Yenidünyaoğlu Nazarit olup karye-i mezkûreye 83 den mütecâviz eşkiyâ

hücûm etmişdir. 500 kadar keçi ve koyun ve 120 kadar karasığır ve bunlardan başka on beş kadar çuval dolusu eşyâ ve aba ve kilim ve çamaşır ve sâire gasb olunmuşdur. Bu hücûm Temmuz Sene 294 de vukû' bulmuşdur.

Zeytûnlu Hacıbenekoğlu Agob'un ikrârına nazaran merkûmun biraderi Nazarit, Alisharlı çolakoğlu Ahmed'i kurşun ile itlâf eylediği istintâk-nâmede mestûrdur.

Kürdler ve Beşan Karyeleri Menhûbâtı

Rû'esâ-yı eşkiyâ Bostanoğlu Markis ve mahdûmu Artin ve karındaşı Karabet ve Meyhâneci Serkiz olup bunlar sâir bir takım eşkiyâ birlikde hücûm etmişlerdir. Zeytûnlu meyhâneci Serkiz'den Beşan karyeli bir hatunu katl eylediği su'âl olunmuş ise de bu istintâkda inkâr etmişdir.

Zeytûnlu Kasab Nazarit'in İstintâkı (s.457)

Merkûm bir protestant rahibini cerh etmiş ve kâ'im-i makâm Reşid Efendi'ye teşhîr-i silâh etdikden başka hükûmet aleyhinde bir takım tefevvühât-ı tahkîriyyede bulunmuş ise de esnâ-yı istintâkında "ne yaptım ise sekr hâliyle yaptım. Aklım başımda yok idi" cevâbını vermişdir. Fakat yaptığını mu'ahharan ahbâbları kendisine haber vermişler diyu diğer bir cevâb dahi vermişdir. Doksan üç senesinde Bostan oğlu Avadis'i urup katl etmişsin su'âline dahi ol-vakitde fevka'l-âde serhoş idim cevâbını vermişdir.

Kürdler Karyesi Menhûbâtı

Bu karyeye hücûm edenler Fırınıslı Kayanikoğlu Serkiz ve Çakıroğlu Kalos ve Hasoğlu ve karındaşı Nazrait ve Panos ve karındaşı Pinos ve Nohodoğlu Kiğork'un oğlu Agob ve sâiredir. 30 kadar karasığır ve 18 kadar davar ve bir tay ve 3 merkeb gasb olunmuşdur. Bu hücûm takrîben Temmuz sene 293 de vukû' bulmuşdur.

Dönükler Karyesi Menhûbâtı

50 kadar eşkiyâ gidüp 280 kadar keçi nehb ü gasb etmişlerdir.

Tacirli Aşîretinden Bir Hânenin Yağma Olunması

83 keçi yağma olunduğunu beraberinde bulunan Zeytûnlu Mercanoğlu Hamparsun i'tirâf etmiştir. Bu takım eşkiyâ Hanekkoza karyesinden dahi 20 kadar karasığır gasib etmiştir. Bu yağma temmuz sene 294 de vâki' olmuştur.

Fenk Karyesinde Katl Olunan Zabtiye Veli'nin İstintâkı Hakkındadır.

Fenk karyeli Köşkeroğlu Kazorak'ın ifâdesine nazaran Küpeliöğlü Marker ve Nazarit ve Markeri ve Kazor ve Karanfiloğlu Fisko merkûm Zabtiye Veli'yi soyup atını ve elbisesini almışlar ve fakat Araklıoğlu Kiğork ve Abrohimoğlu Mardirus ve Çaylak Muhtâr 'ın karındaşı Kalos bu üçü merkûm zabtiyeyi katl etmişler. Asl kâtillerin küpeliöğülları olduklarını söylüyorlar. Bu katl keyfiyeti kânûn-i evvel Sene 93 de vukû' bulmuş. Karanfiloğlu Serkiz'in takrîrine göre merkûm Veli'nin kâtili Küpeli oğlu Markir'in ve hânesinde ikâmet etmekte olan Todori olduğu gibi bu kâtiller zahîre anbârını dahi yağma etmişlerdir. Fenk karyeli Çamsar (s.458) oğlu Baba'nın ifâdesine nazaran merkûm zabtiyeyi Todori'nin hânesinden Kalos ile Kiğork alarak telef etdiklerini kendi lisânlarından eşitmiştir. Humuslu Hasan ve Abbas Ağaların mahdûmlarıyla bir muhâciri dahi telef etmişler ve bu kâtiller keyfiyetinde İslamlar dahi istintâk olunmuşlardır.

Amerikalı Doktor Hakkında Olan İstintâknâme

Nohudoğlu Agob ve ammîsioğlu Nazarit ve küpeliöğlü Küçük Kazor ve ammîsioğlu Vartuvar ve Çolak Vartabet ve Açmakoğlu Ohannis ve Çalıkoğlu Nazarit ve Kasoh ve Çalıkoğlu Vartvar ve hâkezâ sâir bir takım eşkiyâ Fırınıda doktordan üç kilim ve bir sa'at ve biraz altun ve dizilmiş inci ve sâir zî-kıymet eşyâ gasb etmişler lâkin kıymetli eşyâyı Kasoh ve Acıoğlu [Açmakoğlu] Ohannis kendi beynlerinde taksîm etmişlerdir.

Döngel Karyesi Menhûbâti

Bu yağma takrîben şubat Sene 293 te vukû' bulmuştur. Ru'esâ-yı eşkiyâ ise Bâbek ve Kasoh ve küpeliöğlü Küçük Kazor olup bunlar altmış kadar sâir eşkiyâ ile beraber Döngel karyesini basıp urmuşlar ve 100 kadar keçi ve 17 tiftik ve 1 karasığır ile bir gümüş kuşak ve pala ve sâir eşyâ

dahi yağma etdikleri gibi Kumarlı'dan dahi erzak ve eşyâ-yi sâire gasb ve gârât etmişlerdir.

Alışar Menhûbâtı

Bu karye ayrı ayrı olarak ibtidâ Zeytûnlular ve sonra Alabaşlı Yezidler karyesi eşkiyâsı taraflarından yağma edilmiş eşkiyâ Alabaşlı'dan 50 ve Zeytûn'dan 100 kadar olup bunlarla meşhûr eşkiyâ sergerdeleri olan küpelioglu Kazor ve Kasoh ve Vartabet var idi. 60 kadar karasığır ve 6 merkeb ve bir merkeb yükü de eşyâ yağma edilmiştir.

Nadirli Karyesi Menhûbâtı

Bu yağma Zeytûn eşkiyâsı tarafından Haziran Sene 294 de vukû' bulmuştur. Mezkûr yağmada Çukurhisar karyesi dahi dâhil olduğu halde 20 kadar sığır ve 10 keçi ve bir kaç koyun gasb olunmuştur. (s.459)

Değirmendere Menhûbâtı

200 den ziyâde eşkiyâ hücum ile 66 kadar davar gasb etmişler. Bu yağma Mayıs Sene 294 de vukû' bulmuştur.

Bozdoğan Menhûbâtı

Zeytûn ve Keban ve Fırnis ve Alabaş ve Mihâl karyelerinden yüz altmış kadar eşkiyâ Keban'da birleşip Bozdoğan aşiretini urmuşlar bunların ru'esâsı Bâbek ve Saksokoğlu Vadik ve Şehbender oğlu Kiğork'dur. 12 deve 600 kadar karasığır ve 500 kadar keçi ve 15 kadar at ve kısrak ve 17 merkeb ve bunlardan başka bir kıymetli kilim ve sâir eşyâ-yi beytiyye ile gümüşe müta'allik evânî dahi gasb olunmuş.

Perakende Tahkîkât

Alabaşlılar Ceyhan nehri üzerinde vâki' zabtiye noktalarını basdıkları gibi Âhır dağında Çakalluların 30 kadar sığırlarını dahi yağma etmişler. Eşkiyâ-yi merkûme Efsuslular üzerine dahi hücum edüp hayli mevâşî ve eşyâlarını gasb etdikden sonra bir de adamlarını telef etmişlerdir.

Mar'aşlı bir tâcirin Zeytun'dan mübâya'a edüp Mar'aş'a getirmekte olduğu hayvânâtı Pasderma ve Mireli ve Yakob, Serkiz ve Şişman Artin ile daha başka on kadar eşkiyâ birlikde gasb etmişler.

Fırnis murahhasası Vartabet kırk kadar müsallah adam ile Mihâl karyesine gelüp gerek bu karyeden ve gerek sâir karyelerden pek çok eşkiyâ cem' edüp Zeytûn'da tahaşşüd etmiş olan asâkir-i şâhâne üzerine hücumla mütecâsir olmuş ise de asâkirin mukâvemetine mukâbele edemeyerek firâra mecbûr olduğundan merkûm Papas Mihâl karyesinde Çamsarıoğlu Serkiz'in biraderi Çamsarıoğlu Mahterk'in hânesinde arpa anbarında gizlenmiştir. Mu'ahharan merkûm papas asâkir-i şâhâne tarafından mezbûr arpa anbarında bulunup li-ecli'l-istintâk Zeytûn'a götürülmüştür. Merkûm Papas'ın başına cem' eylediği eşkiyâ ibtidâ asâkir-i şâhânenin üzerine ateş etdikden sonra asâkir-i merkûmenin dahi mukâbele-i bi'l misil kâ'idesince hareket ettiğini eşkiyâ-yi merkûme esnâ-yi istintâklarında mu'terif olmuşlardır. Tanır karyesi ahalisinden Mar'aş'a gelmekte olan yolcuları Fırnis eşkiyâsının urup eşyâyı aldıkları (s.460) yine istintâknâmelerde mestûrdur.

Zeytûn'daki câmi'-i şerîf ile hükûmet konağının dahi Zeytûn eşkiyâsı taraflarından ihrâk olunduğu ve bu ef'âl-i şekâvetkârânede bulunanların Kasoh ve biraderi Nohudoğlu ve Vartabet oğlu ile sâirleri olduğu istintâknâmede musarrahdır.

İşte birinci istintâk varakalarından mücmelen alınan ma'lûmât ber vech-i bâlâ yazılmış ve bunlardan Zeytûn ve sâir Ermeni karyeleri eşkiyâsının ahali-i islâmiyyeye ne derecelerde zulm ve gadr eyledikleri ve merkûm Ermenilerin ne kadar vahşî oldukları zâhir olur. Bununla beraber kurâyı islâmiyyeyi böyle bî pervâ nehb ü gârât eden eşkiyânın ef'âl-i vahşiyânelerini hey'et-i istintâkiyyenin huzûrunda ikrâr eylemelerine mu'ahharan Ermeni eşkiyâsı tarafdârânı olanlar eşkiyâ-yi merkûme esnâ-yi istintâkda süngü ile tehdîd olunduklarından için ma'a'l-kerâhe ikrâr eylediler diyerek birinci istintâknâmelere i'tirâz ediyorlar.

Acâyib ne utanmazcasına tarafdârlık. On bir a'zâ huzûrunda böyle tehdîdât icrâsı kâbil olabilir mi ve bu a'zâdan bazılarının ifâdelerine nazaran tehdîd etmek şöyle dursun her şakiye sandalye bile irâ'e olunarak kemâl-i mülâyemetle istintâk olundular. Fırnis murahhasası Vartabet şâkinin istintânâmesinde asâkir-i şâhâne üzerine hücum eden eşkiyâ tutulduktan sonra eşkiyâ-yi merkûmeden Fırnisli ve Mihâlli ve daha sâir kurâ eşkiyâsının ekserîsi hücumda bulunmadık diyü sûret-i inkârda buldukları mastûrdur. Şakâvetlerini böyle inkâr edenlere acabâ ne için süngü altında cebren tasdik etdirilmeyüp de saliverilmiştir.

Bir hey'et-i istintâkiyye bir takım eşkiyâyı süngü ile tehdîd ederek şekâvetlerini i'tirâf ettirmiş ve diğer takım eşkiyâyı dahi tehdîd etmeyerek nasıl sûret-i inkârda bulundular ise öylece istintâknâmeye kayd etmiş böyle birbirne mübâyin iki nevi ' mu 'âmele aynı bir hey'et için nasıl kâbil olabilir. Lâkin asıl hakikat eşkiyâya sahâbet etmek olduğundan gün gibi zâhir olan şekâvetlerini develerin güleceği esbâb-ı vâhiye serdiyle mümkün olduğu kadar şerr etmektedir. Böyle şekâvet-i mütevâliyenin değil vücûdunu inkâr etmek belki cüz'ice tahfîfi fikrinde bulunmak kangı munsıf adamın elinden gelebilir. Böyle olan ademlere insân demek insan için kâbil midir. Bu vukû'ât-i şekâvetkârâneyi tahkik etmeye me'mûr olan yerli ve ecnebî ademler (s. 461) ne için dâima Hristiyanlardan tahkik-i mâdde eder de İslam tarafından asla su'âl etmez. Etse dahi aldığı cevâblara ehemmiyet vermez. Ve bundan başka su'âl ettikleri Hristiyanların İslam kadar terbiyeleri ve haysiyetleri olmadığından bunların elbette yalan söylemeleri islamdan daha ziyâde ağleb-i ihtimâl değil midir. Hulâsa tahkikât-ı vâkı'ama göre Zeytûn ve etrâf-ı kurâ Ermenilerinin isyân ve şekâvetlerinde aslâ şübhem kalmamıştır. Gerçi memûrîn-i devletin sû-i ahlâk ve idâre-i hükûmetce adem-i ehliyetleri münâsebetiyle Zeytûn vukû'âtını tâ bidayetinden tesviye edemeyüp de bu dereceye vardığıma [varmasına] meydân verilmiş olduğunu münkir değil ise de bu hâl cinâyât-ı azîme-i mükerrere ashâbına aslâ hakk verdiremeyeceğinden Zeytûn eşkiyâsının harekât-ı şekâvetkârânelerine sebep arayanların sırf devlet aleyhinde oldukları ve muzmerlerinde politikaca büyük büyük ümîdler bulunduğu meydâna çıkıyor. Zeytûn ahalisi cüz'î bir sebebi bile bahâne ederek hükûmet-i meclise ve İslam aleyhinde mübâlağalı yalanlar vaz'ıyle bühtân etmekde olduklarından sözlerine inanmak câize değildir. Bu ahalinin harekât-ı vahşiyâynesi dahi başlıca düvel-i ecnebîyyenin dâima Hristiyan tarafını iltizâm etmelerinden ve ale'l-husûs İngilizlerin Ermenileri tesâhub ederek İslâmı kabâhatli görmesinden neş'et etmiştir. Hatta Haleb'de İngiliz konsolosu Mister Hendirsın'ın Zeytûn eşkiyâsına gönderdiği mektûb ile gayret verdiği heman sâbit gibidir.

Ne acâbet-i insâniyet ne tuhaf medeniyet hayf olsun ki bu âlemde henüz kuvvet hakdır. Hakk kuvvet değildir. Anadolu'da ale'l-husûs Van cihetleriyle Haleb vilâyetinde Ermenilerin hâl-i şekâvetde bulunmaları ve aralıkda ecnebî sefâretlerine tazallüm hâl eylemeleri ileride bir ermeni vilâyet-i mümtâzesi teşkîl etmek maksadına mebnî olduğunda asla şübhe edilemez. Ve bu dahi birden bire olmaz ise de eğer biz şu fâsîd muzmirin önünü alamaz isek hiç olmazsa Van'da bir ermeni valisinin ta'yîn olunmasını düvel-i Avrupa bize teklîf edüp biz de Avrupa'ya cebel-i Lübnan ve Giritte olduğu gibi mutlaka Ermeni'den bir vali ta'yîn etmeğın ile müte'ayyin olacağız.

İmdi Zeytûn kasabasıyla civâr kurâ ve Ermenilerinin irtikâb ettikleri şekâvet ve cinâyetden dolayı mücâzât görmeleri lâ büdd ise de eşkiyâ-yi merkûmenin bilâ-istisnâ mazhar-ı afv olmalarını münâsib gördüm. Çünkü Mar‘aş hapishânesinde bulunan yüzyirmi kadar mahbûsinden önyak olanlar ile re‘îs-i eşkiyâ olan Bâbek’in (s.462) Selanik’e nefy ve bir takımlarının dahi afv olunması sûreti bâlâda muharrer ta‘lîmât ahkâmından ise de mahbûsîn meyânında kimlerin ziyâde isyânda bulunduğunu bi-hakkın ta‘yîn etmek müşkil olduğdan başka cümlesi de cinâyetde müşterek olduğundan ve bu mahbûsinden mâ‘adâ Zeytûn dağlarında hâl-i isyânda kırkdan mütecâviz eşkiyâ olmağla bunları derdest etmek dağların gâyet sarblığı cihetiyle bir tabur asker ile bile pek müşkil olduğu gibi tarafeynden silah patlayacağı dahi tabî‘î olup bu hâle Avrupaca ihtilâl rengi verilerek Hıristiyanları vikâye sûretiyle bütün bütün müdâhaleye meydân verileceği ve bu da böyle bir zamanda devlete belki pek büyük bir gâ‘ileyi intâc edeceği mülâhazasıyla afv-i umûmî yoluna gitmek en eslem tarîk olduğunu hüküm etdim. Ancak eşkiyâ-yi merkûme taraflarından ahalinin mevâşî ve eşyâsının nehb ü gârât ve câmi‘ ile hükûmet konağının ihrâk ve asâkir-i şâhâne üzerine silah endaht olunması cihetleriyle vukû‘ât-ı mezkûrede hem hukûk-i şahsiye ve hem de hukûk-i umûmiyye mes‘eleleri karışmış demek olup devlete karşı olan isyânî dehâlet ve istirhâm eyledikleri halde devlet afv edebilir ise de hukûk-i şahsiyyeyi afv etmek adâlete münâfi olduğundan bu ciheti dahi bir dereceye kadar adâlete tefvik etmek için malları yağma olup da mu‘ahharan geri alamayanlara mahsûs olmak üzere tarafına devletden dörtyüz lira verilmesini tavsiye ve irâdesini dahi istihsâl eyledim. Ve bunun fi‘len icrâsı için Zeytûn‘da bir komisyon teşkîliyle ahali-i kurâ birer birer celb ve yağma olunan mevâşî ve emvâllerıyla mu‘ahharan geriye aldıkları hayvânât ve eşyâ sebt-i defter edildi. Bâlâda mezkûr esbâbdan dolayı Zeytûn eşkiyâsına afv-i umûmî istihsâl olunması zihnimde karârlaş[tır]dıktan sonra ve çünkü günahkâr günahını mu‘terif olup da tevbe ve istiğfâr ve taleb-i afv etmedikçe ol günahkârın günahı afv olunamayacağından Mar‘aş hapishânesinde bulunan eşkiyâdan merhamet-i seniyyeye dehâlet eylediklerine dâir arz-ı hâller aldığım gibi dağlarda bulunan eşkiyâyâ “bana dehâlet ederek merhamet-i seniyye-i hazret-i padişahîyi istirhâm ederseniz afv olunmaklığımıza çalışırım” deyu i‘lân eyledim. Dağlarda bulunan eşkiyâ-yi merkûme dahi ibtidâ sözüme emniyet etmeyerek dehâletden hayf etdilerse de mülâzim Çermşayd‘ın¹¹¹ defa‘ât ile eşkiyânın yanına gidüp icrâ eylediği teşvikât münâsebetiyle sonraları ber vech-i zîr murakkam olduğu tertîb-i vecihle birer ikişer dehâlet etdiler. Zeytûn eşkiyâsından olup dağlarda isyân halinde bulunan ru‘esâ-yı eşkiyâ ile avanelerinden sırasıyla dehâlet edenlerin isimleri şunlardır. (s.463)

111 Albay Herbert Chermşide

2 Nefer - Baistem ve Haçi (Bu iki şakî ibtidâ gelüp dehâlet etdilerse de şekâvetlerini ve dağlarda isyân hâlinde bulduklarını i'tirâf etmeyüp yalnız bağlarında olduklarını söylediler. Mademki afv istirhâm etmezseniz merhamete şâyân değilsiniz denildikde kabâhatlerini bir dereceye kadar mukirr olarak istirhâm talebinde bulduklarından hânelerine gönderdim)

1 [Nefer] - Panos Kasoh (İkinci re'îs-i eşkiyâ ise de hakîkatde birinci re'îs olan Bâbek'den daha azlem olduğu Zeytûn ahalisi indinde bile musaddaktır. Bu hıncır İstanbul'a gitmiş ve henüz avdetle afv olunmağını istirhâm etmiş olduğundan merhamet-i padişahiye nâil olacaklarını eşkiyâ-yi sâ'ireye haber vermesi için kendisine ruhsat verdim)

1 [Nefer] - Küpeliolu Merkuri (Nâ-mizâc olduğu halde dehâlet ederek istirhâmda bulunduğundan hânesine gönderdim)

2 [Nefer] Pasderma Artin ve Kofikoğlu Haçir (Pasderma Artin ru'esâ-yi eşkiyâdan olup gâyet habîs bir adamdır. İkisi dahi cinâyetlerini mu'terif olarak merhamet-i seniyyeye dehâlet eylediklerinden ibtidâ hânelerine gitmek ve ba'dehû eşkiyâ-yi sâ'ireye dehâlet eylemeleri için nasîhat eylemek üzere ruhsat verdim)

2 [Nefer] - İnciroğlu Artin ve Mar'aşlı oğlu Serkiç (Artin ru'esâ-yi eşkiyâdan olup ikisi dahi merhamet-i seniyyeyi istirhâm ile bir daha haydudluk etmeyeceğine tevbe ve istiğfâr eylediler)

2 [Nefer] - Meyvelioğlu Panos ve Davud oğlu Avadis (Panos ru'esâ-yi eşkiyâdan olup ikisi beraber dehâlet ederek merhamet-i seniyyeyi istirhâm eylediklerinden hânelerine [avdetlerine] ruhsat verdim)

6 [Nefer] - Zuzikoğlu Avadik ve Karakızıkoğlu Serkiç ve Melağaoğlu Kırkor ve Cansızoğlu Asvador ve Boyacı Bedros'un oğlu Agob ve Kircioğlu Abraham (İşbu altı nefer-i şakî ru'esâdan olmayup avane gürûhundan merhamet-i hazret-i şehri-yârîye dehâlet eylediklerinden hânelerine ruhsat verdim)

3 [Nefer] - Meçikoğlu Agob ve Basimoğlu Panos ve Kitaşoğlu Panos (Bunlar avane gürûhundan oldukları hâlde merhamet-i seniyyeye dehâlet eylediklerinden hânelerine ruhsat verdim)

3 [Nefer] - Bardakçioğlu Karabet ve Karabedrosoğlu Karabet ve Salatenekoğlu Ağya (Bardakçioğlu Karabet hapis firâriyelerinden olup ve Karados oğlu Karabet Zeytûn'da hasta olduğundan (s.464)

Nikoygir'in mahdûmu Haçir'i gönderip merhamet-i padişâhîye dehâlet eylediği gibi Salatenekoğlu Ağya dahi hayvânına demir yükleterek Urfa tarafına gitmiş olmağla ammîsinin oğlu Karabet gelerek tarafından dehâlet eyledi.)

14 [Nefer] - Dağlarda olup da fevt olanlar: (Azad oğlu Kiğork ve Körmenek oğlu Mavi ve Kolonanoğlu Apal (bu üç canî ibtidâ hapishânedan firâr etmiş idi) Ayasof emcinin oğlu Karabet ve Kuyumcu oğlu Ohannis ve Hamsaoğlu Bedros ve Gazar oğlu Bedros ve Kaçarkahya oğlu Kiğork ve Ğataç oğlu Nazarit ve Tataroğlu Ohannis ve Bodak oğlu Kalos ve Erikoğlu Serkiz ve Kiğork oğlu Haçir,

2 [Nefer] - Meyhânece Serkiz (Mar'aş hapishânesinden firâr etmişse de merhamet-i seniyyeye ilticâ eylediğinden hânesine gönderildi)

4 [Nefer] - Re'îs-i eşkiyâ Bâbek ve Acıbenekoğlu Nazarit ve İkidünyaoğlu Haçir ve Misartinoğlu Kiğork (Bunlardan Acıbenek oğlu Nazarit kâtil olduğundan mu'ahharan icrâ-yı nizâmîsine bakılacaktır. İşbu dört şakî Zeytûn'da Ermeni manastırında dehâlet etdiler. Bu da benim oraya da'vet olduğum gün mahsûsan tesâdüf etdirilmiş güya münâsebetde bir şeref imiş)

2 [Nefer] - Kalecakoğlu Avadik (Dehâlet etmiş olduğundan hânesine [avdetine] ruhsat verilmiştir)

[Cem'an:] 42

İşte dağlarda bulunan eşkiyâ bu vechle dehâlet etdikden sonra gerek bunların ve gerek Mar'aş'da hapishânedan bulunanların cümlesi hakkında bir afv-i umûmî istihsâl etmek için Bâb-ı Âlî'ye şifreli olarak âti'l-muharrer telgrafnâmeysi keşide eyledim.

Başvekâlet mesned-i fahîmine

Bu havâliye geleliden beri Haleb Ayıntab ve Mar'aş ve Zeytûn'da bazı icrâ'ât-ı mülkiyeden başka ale'l-umûm Zeytûn eşkiyâsı hakkında bizzât etmiş olduğum tahkikâta nazaran bunların gerek ru'esâ ve gerek avanelerinin cümleten etrâfda bulunan kurâ-yı islâmîyyenin ve bazen yolcuların emvâl ve mevâsîsini nehb ü gârât etmek ve asâkir-i (s.465) şahâneye karşı silâh atup hükûmet konağını yakmak ve sâir bu gibi ef'âl-i şeni'ada bulunmakla irtikâb-ı cinâyât etmiş olduklarına bendenizce asla şüphe kalmamıştır. Her ne kadar bazı taraftan eşkiyâ-yi merkûmenin şu cinâyâtına Zeytûn'a gelen bazı kâ'im-i makâm ve

nâiblerin irtikâbâtlarıyla Zeytûnluların fakr halleri ve emlâk ve temettu'ât vergilerinin tahammüllerinden ziyâde ağırlığı ve mes'ele-i harbiyyenin mebdâdisinde kuvve-i zâbitanın za'f-ı tabî'isinde bi'l-istifâde civârda bulunan tavâifle Zeytûnlular arasında bazı musâdeme ve mukâtele vukû'u sebeb-i aslî olduğu dermeyân olunuyor ise de esbâb-ı mesrûdenin Zeytûn kazâsı dâhilinde bulunan sâir İslam ve Hıristiyan köyleri hakkında dahi vâki' olacağı derkâr iken kurâ-yı mezbûre ahâlisinin böyle ef'âl ve harekât-ı şenî'ayı irtikâb etmedikden başka bi'l-aks Zeytûnluların envâ'-ı zulm ve adâvetine uğramaları harekât-ı şekâvetkârânenin bütün bütün esbâb-ı mezkûreden ileri gelmiş olduğuna hükm etdiremiyorum. Âcizlerince asıl sebep Zeytûnluların vahşet-i cibilliyeye ve cehâlet-i tâmmeleridir ki bunlara fakr hallerini ve bir takım fenâ me'mûrların sû'-i mu'âmelâtını ser-rişte ederek ilkâ olunan fesâdın hâsıl ettiği bir hâldir. 4 Ağustos sene [12]95 tarihli tezkire-i sâmiye-i vekâlet-penâhilerinde ru'esâ-yı eşkiyânın ve mevkûflardan dahi anlar gibi müfsid ve muzır olanların vatanlarından tağrîb ve teb'idleri ve diğerlerinin vatanlarından kalmak üzere afv-ı musarrâh ise de elde olan ve olmayan bi'l-cümle Zeytûn eşkiyâsından hiçbirisini tedkikât-ı vâki'a nazarında beriyyü'z-zimme bulamadığım cihetle bu bâbda âcizlerince ittihâzı münâsib görülen tedbîr ber vech-i âtî arz olunur. El-yevm firârdaki şakîlerin buldukları yerler gâyet dağlık ve fevka'l-âde sarb olduğundan bunların isti'mâl-i kuvvetle tutulmalarına teşebbüs hâlinde asker tarafından daha ziyâde zâyî'ât verileceği ve bunun üzerine eşkiyâyı merkûmenin şekâveti teceddüd ve cem'iyetleri tevessu' ederek mes'elenin yeniden alevleneceği gibi bunlar mütemâdiyen bir noktada karar etmeyerek her gün tebdîl-i mekâm eylemekte bulduklarından şu hale nazaran ta'kîb dahi müşkil olduğu derkâr ve buna ise şu zamânda devletin kat'â rızâ göstermeyeceği âşîâr bulunmuş ve Mar'aşdaki mevkûflar ile dağdakiler i'tirâf-ı cürm ü günah ederek bi'l-ehl ve'l-iyâl afv ve merhamet-i padişahîye sığındıklarını mütazammin ayru ayru istirhâmnâmeler göndermiş oldukları gibi evvel ve âhir ele geçmemiş olanlardan ve ru'esâdan sekiz kişiyle avanelerden haylisi dahi terk-i silâh ile bu kere gelüp merhamet-i şâhâne nâmına arz-ı dehâlet eylemiş ve bâkî kalan iki re'is ile üç nefer (s.466) avanenin dahi dehâlet ve istîmâne şitâb edecekleri revş-i hâlden istidlâl olunmuşdur.

İmdi şu gâ'ileyi hüsn-i mûrisle hall ü tesviye ile Zeytûn'un hâlen ve istikbâlen te'mîn-i asâyişi bütün bütün eşkiyâsına bir afv-i umûmî i'lân ile bir daha böyle şenâ'at ü cinâyetde bulunmamak ve dâire-i edeb ü inkiyâdda yaşamak üzere dahi Zeytûn'un ehl-i arz gürûhundan olan müteeffizan kefâlet-i müteselsilesine rabt etmekle hâsıl olacağı kulunuzca tasavvur edilmiş ve zâten ağırlığından şikâyet etmekte oldukları emlâk ve temettu'ât vergileri bir komisyon-i mahsûs

ma 'rifetiyle buraca derdest tedkik ve ta'dil olduğu gibi Zeytûn'a bir lutf-i mahsûs olarak nâm nâmi-i şâhâneye mensûben bir mekteb-i rüşdî inşâ ve mahallince elverişli me'mûrlar ta'yîniyle ber müceb-i ta'lîmât ıslâhât-ı sâire dahi icrâ edilmek üzere olduğundan bu halde kâffe-i şikâyâtın önü alınarak müşkilât-ı hâzıranın ber taraf olacağı ve sâye-i şâhâne Zeytûn ve havâlisinde bulunan kuvve-i askeriye ile asâyiş mahalli ve âtinin taht-i emniyetde bulunacağı muhakkak ve ıslâhât ve icrâ'ât-ı vâkı'a netâyicinin arzı mukarrer bulunmuştur.

Hukûk-i şahsiye mes'elesine gelince Zeytûn'a muvâsaleti müta'âkib bir muhtelif tedkik menhûbât komisyonu teşkil ve zarar-dîde olan ahali-i islamiyyeyi celb ederek zâyi'âtlarının derecâtını tedkik ettiğimde mağsûbâtın bazıları evvelce ashâbına i'âde olduğu ve fakat kusûrunun henüz verilmediği anlaşılmiş ve zâten şu mes'eledede her nasılsa hukûk-i devlet ve ahali birbirine karışmış olup bunun şimdi yekdiğerinden tefrik ü temyîziyle tesviye-i îcâbâtı pek çok zamâna mütevekkîf ve bir hayli müşkilâta musâdif olacağı cihetle nâ-kâbil bulunduğu ve emvâl-i mağsûbe ise gâsıbların elinde el-yevm gayr-i mevcûd olduğu ecilden şevket-me'âb efendimiz hazretlerinin atıyye-i mahsûsa ve sadaka-i sıhhat-i seniyye-i hümâyûnları olmak üzere ve sekizyüz lira ihsân buyurulduğu hâlde hem musâbîn-i ahalinin bakiyye-i zâyi'âtı mümkün olduğu kadar ikmâl ve hem de ortada dönen güft ü gû bu sûretle ref' olunup emniyet-i umûmiyye bütün bütün tahkîm ve istihsâl edilmiş olur. Binâenaleyh suver-i ma'rûza vechle eşkiyâ-i merkûmenin mevki' ve maslahata en ziyâde muvâfık gördüğüm şu afv-i âli-i umûmiyye mazhariyetlerini hâk-i pâ-yı celîl-i hazret-i padişâhiden sûret-i mahsûsada ve kemâl-i ehemmiyetle istirhâm eder ve i'lâm afvî mütazammın emr-i telgrafıye Zeytûn'da muntazır olduğumu arz eylerim.

Sa'id 5 Teşrîn-i evvel sene [1]295 an-Zeytûn. (s.467)

Bâb-ı âlî'ye Keşîde Olunan Diğer Telgrafnâmenin Sûreti

Başvekâlet mesned-i fahîmine

Zeytûn ru'esâ-yı eşkiyâsından ve avenesinden bir haylisinin merhamet-i seniyye-i mülûkâne nâmına dehâlet etmiş olduğunu 5 Teşrîn-i evvel sene [12]95 tarihli telgrafla arz etmiş idim. Dün dahi re'îs-i eşkiyâ olan meşhûr Babek'le sâir erbâb-ı şekâvet terk-i silâh ederek gelüp şevketlü efendimiz hazretlerinin merhamet-i mülûkânelerine ilticâ ve dehâlet etmiş olduklarından artık dağda bayırda eşkiyâdan eser kalmayup gâ'le bitmiş ve sâye-i cenâb-ı şehr-i yârîde icrâ'ât ve teşkilât-ı lâzime dahi

hitâm bularak Zeytûn ve havalisinin her vechle asayiş ve emniyeti i'âde ve takrîr edilmiş ve şimdi kulunuzun ancak telgrafnâme-i mezkûr cevâbına intizârdan başka Zeytûn'da işim kalmamış olduğundan zaman geçirmeksizin iktizâ eden yerlere azîmetle sâir işlerime bakmak üzere mezkûr telgrafnâme cevâbının sür'atle emr ü iş'âr buyurulması müsterhamdır.

Sa'id 9 Teşrîn-i Evvel Sene [1]295 an-Zeytûn.

Zikr olunan iki telgrafnâme üzerine Bâb-ı Âlî'den bazı su'âlî hâvî bir telgrafnâme vurûd etmiş olmağla ana cevâben şifreli olarak keşîde etmiş olduğum telgrafnâmenin sûreti

Başvekâlet mesned-i fahîmine

5 ve 9 Teşrîn-i Evvel Sene [12]95 tarihli telgrafnâmelerin mutâla'asından dahi anlaşılacağı üzere burada afv-i umûmî i'lân olunmayup ancak bu afvın ru'esâ dahi dâhil olduğu halde bi'l-cümle eşkiyâya ta'mînen i'lânı âti'z-zikr esbâba mebnî münâsib görülmüş ve ol vechle hâk-i pây-ı hazret-i pâdişahiden istirhâm olunmuş idi. Sebeblere gelince afvdan ru'esâ istisnâ edilecek olsa şekâvet teceddüd ve avane yine dağda bayırda tecemmu' ve tekessür ederek gâ'ile yeni başdan alevleneceği ve mevki'in fevka'l-âde sarb ve dağlık olması hasebiyle ta'kîbde müşkilât-ı azîme çekileceğinden başka askerden daha ziyâde telefât verdirileceği şüphesiz olduğundan gâ'ileyi külliyyen ref' ile kazânın asâyiş işini te'mîn için afvın bilâ istisnâ ta'mîmi yoluna gidilmek hâlen ve mevki'an kat'ıyyü'l-lüzûm görülmüşdür. (s.468)

Hukûk-i şahsiyye mes'elesine gelince eşkiyânın ahali-i İslâmiyyeden gasb etmiş oldukları emvâl ve mevâşînin vaktiyle ashâbına i'âde olunmayan kısmı el-yevm eşkiyâ elince gayr-i mevcûd oldukdan başka tahsîs ü istirdâdı da nâ-kâbil olduğundan berikilerin 'afvı hâlinde mağdûr olanların dahi veliyy-i ni'met efendimizin taraf-ı şâhânelerinden memnûn ve bir dereceye kadar telâfî zâyi'âta nâil edilmeleri niyetiyle sekizyüz lira istirhâm olunmuş idi. Şu zamânda bu akçenin i'tâsında müşkilât olduğu takdîrde kendi musâb ve çift ve çubuğu mu'attal olan ahalinin fakîr ve tehi-dest bulunanlarına hiç olmazsa birer çift öküz ve bazı edevât-ı zer'îye mübâya'a ederek etmelerini çıkarmak için dörtyüz liranın ihsâb buyurulmasını istirhâm ile umûmen i'lân-ı afv müsâ'adesine Zeytûn'da muntazır olduğumu arz ederim.

Sa'id 15 Teşrîn-i evvel sene [1]295 an-Zeytûn.

İşbu telgrafi gönderdikden sonra Zeytûn'da havâlar gâyet soğuk olmağa başladığından kış basdırup da Zeytûn'da kapanmamak için afv-ı umûmî emrini Zeytûn'da beklemeye vakit müsâ'id olmadığı cihetle 17 Teşrîn-i evvel Sene [1]295 çehârşenbe günü Zeytûn'dan hareketle Mar'aş'a muvâsalet etdim. Ve zikr olunan emri Mar'aş'da beklemekte bulundum .7 Teşrîn-i sâni Sene [1]295 günü afv-ı umûmî hakkında olan telgrafnâme-i sâmiyi aldım ki sûreti şudur:

5 ve 9 ve 15 Teşrîn-i evvel Sene [12]95 tarihli telgrafnâmelerine cevâbdır. Zeytûn eşkiyâsına ru'esâsıyla beraber bilâ istisnâ afv-ı umûmî i'lânı ve musâ'ib olan ahaliye âlât ve edevât-ı zer'iyye i'tâ eylemek üzre dört yüz liranın i'tâsı husûslarında taraf-ı vâlâlarına me'zûniyet i'tâsına Meclis-i vükelâ karârıyla bi'l-istizân müsâ'ade-i seniyye erzân buyurularak mâliye nezâretine bildirilmekle ana göre icrâ-yı îcâbı tavsiye olunur.

Şu telgrafnâme-i sâmi üzerine Mar'aş hapishânesinde bulunan eşkiyânın tahliye-i sebilleriyle vatanlarına i'âde edildi ve dört yüz liranın musâb olan ahaliye derece-i zâyi'âtları nisbetinde tevzi' olunmak üzre Mar'aş mutasarrıflığına vesâyâ-yı lâzime icrâ olundu. İşte bu sûretle Zeytûn vukû'âtı tesviye olundu. Zeytûnluların on bir mutâlebesinden cümlesi icrâ olundu. Yalnız silâhlarını teslîm etmeyüp Zeytûn'da kışlada hıfz etdirdim.

KAYNAKÇA

- AHMED Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Haz. Cavid Baysun, Ankara 1991.
- AKBIYIK, Yaşar, *Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli*, Ankara 1990.
- BAĞÇECİ, Yahya, *1895 Zeytun Ermeni İsyancı*, Erciyes Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri (2008), s. 75.
- ÇAĞLAR, Burhan, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, İstanbul, 2010.
- DANIŞMEND, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, C. IV.
- DANIŞMEND, Nazan, "İlk Meşrutiyet Devrinin En Mühim Vesikası: Eğinli Sait Paşa'nın Hatıratı", *Türklük* 9 (1939): 262-263.
- DİNÇASLAN, Latif, *Zeytun ve Çevresindeki Ermenilerin İsyancıları (1895-1921)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2006.
- EYİCİL, Ahmet, "1878 Zeytun İsyancı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 10 (1999): 27-58.
- GÜNAY, Nejla, *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyancıları*, İstanbul 2007.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2006.
- İLTER, Erdal, *Ermeni Mes'ele'sinin Perspektifi ve Zeytun İsyancıları (1780-1880)*, Ankara 1988.
- İNAL, İbnül Emin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, C. II.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, C. IV.
- KAYNAR, Reşat, "Eğinli Said Paşa'nın Hatıratında, Mithat Paşa'nın Sadarettten Azli ve Memlekettten Çıkarılması İle İlgili Açıklamalar", *Uluslararası Mithat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne 8-10 Mayıs 1984, s. 351-357.
- KUNTAY, M. Cemal, *Namık Kemal Devrinin Olayları ve İnsanları Arasında*, İstanbul 1956, C.I-II.

Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, Çev. İsmet Miroğlu, İstanbul 1983.

ÖZALP, Yıldırım, *Ermeni Tarihi, Maraş Yöresindeki Ermeni İsyancıları ve 1915 Olayları*, İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

PAKALIN, M. Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul 1940, C. I.

POLAT, İlknur, "Süleyman Paşa'nın Kanun-i Esasi Tasarısı", *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ 1996, s. 241-252.

SEVENGİL, Ahmet Refik, *Türk Tiyatrosu Tarihi, Tanzimat Tiyatrosu*, İstanbul 1961.

ŞİMŞİR, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Çev. Şinasi Orel, Ankara 1986.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, "Ali Suâvi ve Çırağan Vak'ası", *Belleten* 29 (1944): 71 118.

WOODS, Sir Henry, *Woods Paşa'nın Türkiye Anıları (Osmanlı Bahriyesinde 40 Yıl)*, Çev. Fahri Çoker, İstanbul 1976.

YETİŞGİN, Mehmet, "Maraş'ta Müslüm ve Gayri-Müslim Nüfus ve 1895 Zeytun (Süleymanlı) İsyanı", *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, Kahramanmaraş 2002.

"Memoirs – Marshal M. Said", *Proceedings*, Institution of Mechanical Engineers (Great Britain), Ocak, 1869.

Great Britain Parliament Paper, *Turkey, No. 1 (1880) Correspondence respecting the commission sent by the porte to inquire into the condition of the vilayet of Aleppo*, 1880: (C.2468) Volume LXXX, London (1880).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 1293-1877, Der. Hakkı Tarık Us, İstanbul 1954 C. II.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni - İngiliz İlişkileri (1845 – 1890), Yay. Haz. Uğurhan Demirbaş vd., Ankara 2004, C. I.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1895), Yay. Haz. Recep Karacakaya vd. Ankara 2008.

Ottoman Archives Yıldız Collection the Armenian Question, İstanbul 1989, C. III.

Gazete Nüshaları ve Arşiv Kaynakları

The Guardian, 12 Eylül 1876, s. 6.; 13 Şubat 1877, s. 5.; 16 Şubat 1877 s. 5.; 22 Şubat 1877, s.6.; 23 Ocak, 1878, s. 6.; 5 Mayıs 1878, s.6.; 11 Haziran 1878, s.3.

The Times, 14 Ocak 1878, s. 5.; 4 Mayıs 1878, s. 6.

Said Paşa (İngiliz), *Sait Paşa'nın Günlüğü (Jurnal)*, Cilt 1: 1 Eylül 1876 - 20 Şubat 1878, Cilt 2, 22 Eylül 1878 – 13 Eylül 1880, Tıpkıbasım yazma nüsha # 128495 ve 128496, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi: DUİT. 146/64; BOA. Y.PRK. HR. 4/69; BOA. İ.DH. 767/62504; BOA. İ.DH. 756/61700; BOA. İ.DH. 72/62129; BOA. Y.E.E. 6/38; BOA. A.MKT. MHM. 483/64; BOA. HR. SYS. 78/6; BOA. Y.E.E. 79/74; BOA. Y.MTV. 3/115; BOA. Y.PRK. HR. 4/69; BOA. İ.MMS. 64/3019.

نه ایچمه و انجا خربشاندردنه تحفیقه مارو ایبره ده اسلام لاقینه اصل سوال اینز ایسه رضای الیرضی
 جوملده ایت و بریز و بوندنه بنف سوال اینه کلری خربشانول اسلام قدر تریباری و جنبلری اولم بوندنه
 بوندنک البتخ بالوه سولمیری اسلامده رهشانه یارو اغب احتیال دکلمیره خدمه تحقیقات و اقدوم کورده
 زتیوه و اطراف فراریندنیه عصبیه و شفا و مریض اصلوشیمه م قابل مشوره کره شامه بیه دوله سول
 اخلوه و ادانیه حکمته عوم الیگیری ماشیده زتیوه و قرعانی نامه اینده سولیه ایس مبروت بودجه به
 وادینر سیمانه و برله اولمیز سکر رکول ایسه بر حال جنایات غلبه سکرده ایسانه اصلوه ویردیروم چکنه
 زتیوه انباشنه حرکات شفا و دکا لانه لرینه سبب ایا بکل حرف دون یکنه اولدورک و مفرلرن پرلینجه
 بیرون بیرون ایبره لر بولمیز میده جیفورده زتیوه ایس ایس جزانی برسیم بیه بانه ایبره کل حکمت
 محله و اسلام حکمت جالغالی یالانلر ضعیفده بیتنه ایتمک اولدورنده سوز لرینه ایسایمه جانلر دکلمه
 بواک بلنه حرکات و حیاض سرفن باشور دول اجنبیه و انجا خربشانه علفن التزام ایلمنده و عیلمده
 انگیزان ارمیزک تصاحب ایبره ک اسلام قیض کورنده نشنه اینشده حنی حبت انگیز قوزلر
 منزهتینه زتیوه انباشنه کوزدیگی مکتوب اید عزیزت ویردیگیم حنی نه ثابت کیم
 نه عیبت افانت نه تحف مدینه خیف اولسونکدری طبع کوز قوت مقدر حد قوت دکلمه
 نه طریق عیلمده و نه جهنمده حب و لایتن ارمیزک حال شفا و نغ بولدی و ارفق اجنبی
 شفا تلمینه نظم حال ایلمدی ایلمده برارض و لایتن قشانه س شکیو ایتمه دفعه بیه سوز اولدورنک اصلوه
 شیمه ایبره من و بودرض برده برد اولدور ایسه و اگر بز سوزا سه مفرک اوکنی ارمیزا برن جیم
 اولدور و نغ برارض و ایسینه تعبیه و نغس دول اولدور و بزر و تکلیف ایبره بزره اولدور و بیه بیه
 کره ده اولدورنک مطلق ارمیزه بروالی تعبیه ایتمک ایه مقیده اولدورنک
 ارمیزه زتیوه خججه فیه سید جومله قراره ارمیزدیه انکتابه اینه کلری شفا و نغ یانه طرولوب
 حیضات کورمک لایه ایبره انقبای مرقومده بولاشنا مظهر عفر اولدورنک مناسب کوردم چونکه
 مرقومده جسنانه سن بر نامه بوند بزم قدمه مجوسینه اول ایا اولدور ایه شیس ایقی اولدور ایا بکل

Said Paşa'nın Jurnal'inden bir klişe